
Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı^{1*}

Feyza Betül KÖSE^{2**}

Özet

1516 yılında Osmanlı yönetimine geçen Kudüs özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde en müreffeh ve huzurlu günlerini yaşamış, bu dönemde yapılan imar ve yenileme faaliyetleri, kurulan vakıflar şehrin çehresini değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı duraklama ve gerileme dönemleri şehirde de yansımaları bulmuş, eğitim, sağlık gibi çeşitli kurumlarda ve vakıflarda kendini hissettirmiştir. Kudüs'te XIX. yüzyılda yabancı konsoloslukların açılması Avrupalı devletlerin şehir üzerinde hâkimiyet yarışına girmelerinde önemli bir aşama olmuştur. Bununla birlikte Yahudi göç dalgaları ile birlikte şehrin nüfus yapısı önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişiklik toplum yapısına, eğitim, din, sağlık kurumlarına da yansımıştır. Bu makalede şehrin idari ve toplumsal yapısı ile kurumlarının bu süreçleri nasıl geçirdiği incelenmeye ve Osmanlı Kudüs'ünün genel fotoğrafı ortaya koymaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kudüs, Filistin, Vakıflar, Patrikhane, Yahudiler, Tapınak Dağı, Kıyame Kilisesi,

Abstract

Getting under rule of Ottoman in 1516, Jerusalem had its most prosperous and peaceful days especially during the era of Suleyman the Magnificent. Zoning and

---

1- "Bu makale, "Osmanlı Yönetiminde Kudüs " (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Erzurum-2003) isimli yüksek lisans tezimizin ilgili bölümlerinin düzeltmeler yapılmış halidir.

2- "Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi. feyzabetulkose@yahoo.com

restoration works carried out and endowments established during this era changed the appearance of the city. The periods of stagnation and regression experienced by the Ottoman Empire had its reflections on the city causing their effects on various establishments such as endowments, education and healthcare foundations. Foreign consulates established in the city in the XIX. century played an important role on inducing the European countries getting into a rivalry for dominating over the city. Besides, the population structure changed to a great extent because of Jewish migration waves. This change reflected on the community structure, educational, religious and healthcare foundations. In this article it has been examined how the political and social structure of the city and its institutions process and tried to be introduced the general outlook of Ottoman Jerusalem.

Key Words: Ottoman Empire, Jerusalem, Palestine, Waqfs, Patriarch, Temple Mount, Holy Sepulchre

Giriş

Kudüs günümüzde dünya kamuoyunu meşgul ettiği gibi geçmişte de Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar arasında sürekli nüfuz yarışlarına sahne olması hasebiyle dikkatlerin yoğunlaştığı bir nokta olmuştur. Her üç dinin mensupları da kutsal kabul ettikleri bu şehirde hükümler olmayı arzulamışlar ve bu hedefe ulaşabilmek için çeşitli plan ve projeleri uygulamaya koymuşlardır. Ortadoğu'da bugün yaşananları geçmişten bağımsız düşünmek değerlendirmelerimizi eksik bırakacaktır. Bu bağlamda günümüz Filistin'inde yaşananları doğru yorumlayabilmek için onun geçmişini iyi tahlil etmek gerekir.

Kudüs şehri ile ilgili ilk kayıtlar M.Ö. XIX-XVIII. yüzyıl Mısır metinlerinde yer almaktadır.³ Şehir için eskiden beri kullanılan isimlerin neredeyse tamamı “barış” anlamı içermekte⁴ ve “Kudüs” ile aynı anlama gelmektedir.⁵ Şehrin kurucuları Kenanlıların bir kolu olan Yebûsilerdir.⁶ M.Ö. XII. yüzyılda Mısır'daki Yahudilerin Hz.

3- Bu metinlerde Kudüs için “Urusalim” kelimesi kullanılmıştır. Kudüs Tarihi Belge, trc. Acar Tanlak, İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, ty., 18.

4- Bu ismin farklı türlerinin –Yeruşalim, Orsaleim, Orossaleim, Roshalm, Roshilem, Shalem, Shalum- “barış” anlamına geldiği kaynaklarda yer almaktadır. Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, 6.

5- Kudüs-Tarihi Belge, 18.

6- Ataöv, Türkaya, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Yonca Matbaası, Ankara, 1989, 4; Franken, H.J. “Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC”, *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 11.

Musa'nın liderliğinde bölgeye göçleri⁷ bu toprakların semavi din mensupları ile olan ortak tarihinin başlangıcını teşkil etmiştir. Hz. Davud'un M.Ö. XI. yüzyılda şehri ele geçirerek burasını Krallığı'na başkent yapmış olması⁸ ile de tarihteki ilk Yahudi devleti kurulmuştur. Hz. İsa'nın ve Hıristiyanlığın bu topraklarda ortaya çıkması⁹, şehrin Merkad-i İsa Kilisesi ve Tapınak Dağı gibi pek çok mekâna ev sahipliği yapması, Kudüs'ün Hıristiyanlar için önemini açıklamaktadır.

Roma, Bizans¹⁰, İran¹¹ egemenliklerini yaşayan Kudüs 638 yılında İslam topraklarına katılmıştır. Emeviler döneminde Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın inşası şehrin İslamî dönemde yaşadığı en önemli gelişmelerdendir.¹² Abbasi (750), Tolunoğulları (878)¹³, İhşidiler (933), Fatımiler (969)¹⁴, Selçuklu (1071)¹⁵ ve tekrar kısa süreli Fatımî (1098) yönetimlerini yaşayan Kudüs, XI. yüzyıl sonlarından itibaren Haçlı Ordularının hedefi oldu. Filistin topraklarında 1099 yılında kurulan Latin Krallığı'nın başkentliğini yapan Kudüs, 1187'de Selahaddin Eyyübî'nin fethine kadar Haçlıların hâkimiyetinde kaldı.¹⁶ 1193'te Selahaddin'in vefatından sonra Eyyübî Devleti'nin siyasi yapısının bozulması Kudüs'ü de etkiledi ve Kudüs bir kez daha, 1244 tarihinde Haçlıların eline geçse de 1260 yılında Moğollara karşı mücadele verdikleri 'Ayn-ı Câlût Savaşı sonucunda Memluklerin Suriye-Filistin bölgesini ele geçirmeleri ile Müslüman topraklarına katılmıştır. Memlukler¹⁷ döneminde istikrar ve refah dönemi yaşayan Kudüs 1517 yılında, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi

7- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 324.

8- Harman, 325; Koçsoy, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, I, 73; Kudüs-Tarihi Belge, 21.

9- Harman, 325.

10- Kudüs'ün bu dönemleri için bkz. Wilkinson, John, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 75-104.

11- Buhl, F., "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi*, trc. A. Adıvar, R. Arat, A. Ateş vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, VI, 955.

12- Avcı, Casim, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 327.

13- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 142. Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 234; Mahmüd, Şefik, *Târibul-Kuds*, Dâru'l-Beşir, Amman, 1984, 231.

14- Seyyid, Eymen Fuad, "Fâtımiler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 230; Mahmüd, 232.

15- Kayhan, Hüseyin, "Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, V, 756.

16- Bkz. Demirkent, Işıl, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 329-332.

17- Bkz. Little, Donald, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks, 1187-1516", *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 177-199; Tomar, Cengiz, "Kudüs (Memlükler Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 332-334.

sırasında Osmanlıların hâkimiyetine girdi ve yaklaşık dört yüz yıl süren Osmanlı hâkimiyeti sırasında inişli çıkışlı günler yaşadı.

Osmanlı, adeta bir mozaik oluşturan farklı milletlere mensup tebaası ile hükmettiği topraklarda idaresi süresince genel olarak hoşgörü ve huzurun hâkim olduğu günleri yaşattır. Bu yönüyle burası günümüz araştırmacılarının yoğunlaştığı bir çalışma alanıdır. Bu genel kabulün istisnalarından biri de XIX. yüzyıl sonrası Kudüs'tür. Zira şehirde Osmanlı'nın bir arada yaşama tecrübesini gölgeleyen gelişmeler günden güne belirginleşmiştir. Bir taraftan çeşitli Hıristiyan mezheplerinin kendi aralarında, diğer taraftan farklı dinlerin mensupları arasında yaşanan yoğun mücadeleler toplumun neredeyse tüm kesimlerine gerilim olarak yansımıştır. Bu yönüyle XIX-XX. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ü geniş coğrafyalardaki nüfuz ve iktidar mücadelelerinin mikro ölçekte tecrübe edildiği bir alan olarak bereketli hilalin merkezi olmaktan çok uzaklaşmıştır.

1. İDARİ YAPI

Kudüs, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlıların Mısır üzerine başlattıkları sefer sırasında Osmanlı yönetimine girdi. Osmanlı-Memluk orduları 24 Ağustos 1516 tarihinde Mercidâbık'ta karşılaşmaları ve savaşın Osmanlıların lehine sonuçlanmasının akabinde Osmanlı ordusu Şam'a gelerek, kışı geçirmek üzere buraya yerleşti.¹⁸ 28 Eylül-16 Aralık tarihleri arasında yaklaşık seksen gün Şam'da kalındı.¹⁹

Yavuz Sultan Selim Şam'da iken bir grup asker ile Gazze yöresine giden Sinan Paşa Gazze'de bulunan Canbirdi Gazali ile Şeria mevkiinde karşılaşması sonucunda galip geldi. 21 Aralık 1516 tarihinde gerçekleşen ve Han Yunus adı verilen savaş ile Gazze, Caluliye, Remle ve Kudüs Osmanlı yönetimine girdi.²⁰ 1831-1840 yıllarında yaşanan Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi hariç Kudüs'teki Osmanlı yönetimi Aralık 1917'ye kadar yaklaşık dört yüz yıl boyunca devam etti.²¹

1.1. Kudüs'te Osmanlı Yönetiminin Örgütlenmesi

Beylerbeylik, sancak, kaza ve nahiyelerden ibaret olan Osmanlı taşra teşkilat düzeni, Şam beldelerinin (Bilâdü's-Şam) alınmasından sonra, bu bölgede de aynen

18- Miroğlu, İsmet, "Yavuz Sultan Selim", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, X, 306; Ercan, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, 6-7.

19- Ercan, 7.

20- Ercan, 7; Miroğlu, 307.

21- El-Aseli, Kamil Jamil, Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası), *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 335.

tatbik edilmiş olup²² Kudüs bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine alınması, idari yapıda büyük bir değişiklik meydana getirmemiş ancak mülkî-idârî taksimat yeni bir isimle yani “velaye” terimiyle anılmaya başlamıştı.²³ Arz-ı Filistin denilen bu bölgede Kudüs Osmanlı döneminde, Gazze, Nablus ve Safed ile birlikte idârî bakımdan Şam eyaletine bağlı sancaklar olarak belirlenmişti.²⁴

Osmanlı yönetimi altında Kudüs, daima sancak statüsünde kalmış ancak bağlı bulunduğu merkez zamanla değişmişti. Sancak, 1516-1831 yılları arasında Şam eyaleti içinde yer aldı.²⁵

Osmanlılar tarafından fethedilen topraklarda iki eyalet kuruldu. Halep ve Şam merkez olmak üzere sancak teşkilatı oluşturuldu, Kudüs de bir sancak olarak, Gazze, Nablus ve Safed ile birlikte Şam eyaletine bağlandı.²⁶ Yavuz Sultan Selim Kudüs Sancağı'nın yönetimini Evrenesoğlu İskender Bey'e²⁷, kadılığını ise Molla Ahfeşzade'ye²⁸ verdi. Orta Filistin'i içine alan Kudüs sancağının sınırları içine el-Halil (Hebron) ve çevresindeki köyler de dahil edilerek,²⁹ sancağın bağlı olduğu Şam Eyaleti'nin Beylerbeyliği ise Padişah'ın Mısır dönüşü sırasında 15 Şubat 1518 tarihinde Canbirdi Gazali'ye tevdi edildi.³⁰

1520'de Canbirdi Gazali'nin kısa süren ayaklanması Kudüs ve çevresini pek fazla etkileyemese de³¹ bu isyan bölgede bazı değişikliklere yol açmıştı. Zira isyandan he-

22- Çakar, Enver, XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, sayı:1, Elazığ, 2003, 352.

23- Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, II, 1177.

24- Karaman, M. Lütfullah, “Filistin”, *DİA*, İstanbul, XIII, 1996, 92.

25- El-Aseli, “Kudüs”, 335.

26- Hitti, II, 1177; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1980, I, 141; Kudüs-Tarihi Belge, 25; Zeevi, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44; El-Aseli, Kamil Jamil, Jerusalem under the Ottoman, *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 202-203; Dölen, Emre, Kartpostallarla Geçmişte Şam, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Ocak, 1996, sayı:145, 31.

27- Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, II, 58; Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, 222; Hammer, Joseph, Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1989, II, 486.

28- Evliya Çelebi, 222.

29- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 203.

30- Hitti, II, 1177; Emecen, Feridun, “Canbirdi Gazâlî”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 142.

31- Emecen, agm, 142; Öztürk, Mustafa, Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies Middle East Special Issue*, Ankara, 2010, 334.

men sonra Şam Beylerbeyliğinde yeni düzenlemeler yapılmış, merkeze rakip olabilecek idarî yapıda değişikliklere gidilerek Kudüs, Gazze ve Safed ile birlikte Şam'dan ayrılarak her birinin başına merkezden sancakbeyleri tayin edilmiş ve böylece Suriye'de dolaylı yönetimin son bulmuştur.³²

Osmanlı yöneticileri fetihten kısa bir süre sonra yeni fethedilen topraklar üzerindeki eyaletlerin ve sancakların sınırlarını çizmeye başladılar. Tahrir memurları kasaba ve köyleri tarayarak her hanenin gelirini ve vergisini hesaplayıp kayıtlara geçirdiler. Yeni sancaklar genel olarak tımar denilen, daha da küçük artı hasılat birimlerine bölündü. Eyalet yönetimi bir süvari birliği olarak yapılarak her sipahi grubunun başına bir bölükbaşı getirildi. Bu bölükbaşına genellikle daha büyük mülk verilir ve kendisi de sancak beyinin emrinde olurdu.³³

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olan ve 933/1517 tarihinden başlayarak idari birimleri ve yöneticilerini sıralayan bir listeye göre Kudüs Sancağı, Kudüs ve el-Halil nahiyelerine ayrılmıştı ve bu iki şehir aynı zamanda nahie merkeziydi.³⁴

XVII. yüzyılın başlarında (1617) Kudüs'ü ziyaret eden Evliya Çelebi, Kudüs sancağının arpalık olmak üzere vezaret olduğunu, Padişah katından 257.485 akçe olmak üzere has ile verildiğini, 9 zeameti ve 106 tımarı bulunup yıllık 40.000 kuruş geliri olan Paşasının beş yüz askerle Şam Emirü'l-Haccı olup hacıları Şam'a götürmede öncülük ettiğini belirtmektedir.³⁵

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu tımarlar daha çok hizmet tımarları olup askerî nitelikli değildir.³⁶

XVIII. yüzyılda genel olarak Kudüs'ün şartlarının ağırlaştığı görülmektedir. 1702'de Kudüs sancak beyi tayin edilen Muhammed Paşa'nın vergileri artırması ve vergi toplamadaki katı tutumu Nakibüleşraf Muhammed Hüseyinî öncülüğünde bir isyana sebep oldu ve yönetim iki yıl boyunca fiilen nakibüleşrafa geçti. Bu isyan, 1705'te Şam eyalet valisi tarafından askeri güç kullanılarak bastırılabilirdi.³⁷

32- Çakar, 373.

33- Zeevi, 41.

34- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 10.

35- Evliya Çelebi, 223.

36- Öztürk, 328.

37- El-Aseli, "Kudüs", 335.

XVIII. yüzyılın ortalarında Kudüs kısa bir süreliğine Şam'dan bağımsız ve bir mutasarrıf tarafından yönetilen eyalet statüsüne girdi. 1757 yılında Gazzeli Hüseyin b. Mekki yaklaşık bir yıllık bir süre için Kudüs mutasarrıflığı görevini üstlendi.³⁸

1807-1826 yılları arasında Kudüs çeşitli isyanlara sahne oldu. Bu isyanlar bastırılabilirdiyse de bölgede huzursuzluğu yol açtı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Paşa'nın 1831-1840 yıllarını kapsayan idaresinden sonra Osmanlı yönetime tekrar geçen Kudüs³⁹ 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve yine aynı tarihte Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilayeti içinde yer aldı. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezi hükümete; mali açıdan önce Halep, 1860'ların ikinci yarısından itibaren de Şam defterdarlığına bağlanmıştı.⁴⁰ 1873'te bağımsız bir sancağa dönüştürülen şehrin valisi İstanbul otoritesine doğrudan tâbi oldu.⁴¹

1.2. Kudüs'te Osmanlı Sivil İdare Teşkilatı ve Organları

1.2.1. Mülki Yönetim

Kudüs'te yönetimin başı olan Sancak Beyi veya Mîr Liva⁴² sancaktaki en rütbeli askeri-bürokratik yetkili konumundaydı.⁴³ Askeri görevleri, kamu nizamını korumak ve savaş zamanlarında sancak kuvvetlerinin silahlanmasında kılavuzluk etmekte.⁴⁴ Genellikle Osmanlı Türklerinden olan Sancak Beyi'nin kâhya denilen bir yardımcısı, bir kâtibi ve bir tercümanı olurdu.⁴⁵ Sancak Beyi, Kudüs kentindeki pazar vergileri ve para cezaları ile tarımsal vergilerden oluşan gelirini vekilleri (mendub) aracılığı ile toplardı.⁴⁶

Kudüs valiliğinin bir tecrübe yeri olması nedeniyle XVII. yüzyılda Nablus ve Gazze valilerinin Kudüs yönetimine getirildikleri de olmuştu. Örneğin, Nablus valisi

38- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 203.

39- Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, 54; El-Aseli, "Kudüs", 335.

40- El-Aseli, "Kudüs", 335.

41- Dieckhoff, Alain, Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati, *Kudüs 1850- 1948*, ed. Catherine, Nicault, çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 190.

42- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 203.

43- Singer, 34.

44- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 203.

45- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 203.

46- Singer, 34.

Muhammed b. Faruk 1625-1626 yıllarında Kudüs'ü yönetmişti. 1660 yılında şehrin yönetimi Gazze'nin Arap asıllı valisi Hüseyin b. Hasan el-Gazzâvî'ye verilmiş ancak o, yetkilerini oğlu İbrahim'e devretmişti.⁴⁷ 1810 yılında Sayda Valisi Süleyman Paşa bölgedeki Vehhâbî tehlikesine karşı Kudüs sancakbeyliğine getirilmişti.⁴⁸

1.2.1.2. Kudüs'te Rıdvâniler, Ferrühîler, Turabaylar Gibi Yerli Ailelerin Yönetimdeki Etkinlikleri

Bölgeyi fetihlerinden sonra Memluk hanedanını anımsatan bir idari sistemle, Osmanlıların atadığı yönetici aileler Kudüs ve çevresinde egemenlik sağladılar. Bu ailelerin yönetimi tevarüs yoluyla bir asırdan fazla bir süre devam etti. Şam eyaletinin güneybatı sancaklarında iktidara gelen üç ümera hanedanı olan Rıdvan, Turabay ve Ferruh hanedanları bu sancakları XVII. yüzyılın sonuna kadar yönettiler.⁴⁹

Bölgedeki tüm hanedanların en itibarlı ve etkili olanı Rıdvan hanedanı idi.⁵⁰ Hanedanın kurucusu, Kanuni Sultan Süleyman'ın devşirme sistemi ile Enderun'da eğitilmiş ve Osmanlı yönetiminde yüksek bir mevkiye gelmiş olan bir kapıkulu, Kara Şahin Mustafa Paşa⁵¹ idi. 951 (1544-1545) yılında Erzurum Beylerbeyliği'ne 955 (1548) yılında Diyarbakır Beylerbeyliği'ne tayin edilmiş, görev süresi sona erince Şehzade Bayezid'in lalası olmuştu.⁵² Daha sonra Gazze Beyliği'ne getirilmiş, 970 (1562-1563)'te Mısır valisi olarak atanıp üç yıl sonra görevden alınmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra ölen Mustafa Paşa'nın yerine, hanedana adını veren ve babası hayatta iken Yemen defterdarı olan oğlu Rıdvan Paşa Gazze Sancak Beyi oldu. 972 (1564/1565)'de Yemen Beylerbeyi olarak atanıp 974 (1566/1567) tarihinde azledilen Rıdvan Paşa bir süre sonra tekrar Gazze Beyi oldu. Sonraki dönemde sırasıyla Habeş Beylerbeyi, Bağdat Beylerbeyi, Diyarbakır Valisi olan Rıdvan Paşa 990 (1582) yılında Anadolu Beylerbeyliğine getirildi, üç yıl sonra 993 (1585)'te vefat etti.⁵³ Rıdvan'ın erkek kardeşi Behram Paşa da Diyarbakır Beylerbeyliği'nden sonra 957 (1557)'de Bağdat Beylerbeyliğine getirilmiş, kısa bir süre sonra bu görevinden azledilerek Ru-

47- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 213.

48- El-Aseli, "Kudüs", 335.

49- Zeevi, 44.

50- Zeevi, 45.

51- Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni I-VI*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, IV, 1210.

52- Heyd, Uriel, *Ottoman Document on Palestine 1552-1615: a Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford University Press, London, 1960, 41-42.

53- Mehmet Süreyyâ, V, 1387.

meli Beylerbeyliğine atanmıştı.⁵⁴ Bir süre Nablus'un yöneticisi olarak hac emirliğine getirilen Behram Paşa, Kudüs Sancak Beyi ve Ferruh hanedanının kurucusu Çerkes asıllı bir memluk olan Ferruh'un mevlası idi. Behram'ın oğulları ve Memlukleri, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ferruh ile işbirliği halinde Nablus Sancağı'nı idare etmeyi sürdürdüler. Rıdvan'ın oğlu Ahmet Paşa, Gazze Sancağı'nı bazı dönemlerde Kudüs ve Nablus ile birlikte olmak üzere otuz yıldan fazla yönetmiş ve çoğu kez Emîru'l-Hâclık görevini deruhte etmişti.⁵⁵

Rıdvan Paşa'nın torunu "Arap" lakaplı Hasan Paşa Trablusşam Beylerbeyliğine getirildi ancak bir süre sonra bu görevden alındı.⁵⁶ Arap Hasan'ın, ailesinin servetini yeniden çoğaltmayı başaran oğlu Hüseyin Paşa babası hayatta iken Kudüs ve Nablus Sancak Beyi ve Emîru'l-Hâc olarak tayin edildi. Babasının vefatı üzerine de Gazze Sancak Beyliğine getirildi. Hüseyin oğlu İbrahim'i reşit olduğunda Kudüs Sancak Beyliğine daha sonra da ailenin kalesi olan Gazze'nin yönetimine getirdi. 1660-61 senesinde İbrahim, Lübnan'daki Dürzilere karşı düzenlediği bir sefer sırasında öldürülünce babası Gazze'nin denetimini yeniden ele aldı. Hüseyin'in ölümünden sonra Gazze'yi kısa bir süre kardeşi Musa yönetti. Ondan sonra Rıdvânîler dönemi son buldu.⁵⁷

Bölgede etkin diğer bir hanedan Turabaylar, Osmanlı ordusunun Memlukler karşısında Mercidâbık'ta kazandığı zaferden sonra, Mısır'a doğru ilerlediğinde kılavuz ve keşif erleri olarak onlara yardım etmişlerdi. Padişah İstanbul'a döndükten sonra, hizmetlerinden dolayı aileyi ödüllendirerek Merc-i Benî Amr, kuzeydeki Sâmiriye Dağları ve Aşağı Celile'yi kapsayan bir sancak olan Laccun'un idaresini verdi. Turabaylar bu dönemde geçmişten beri sahip oldukları Emîru'd-Darbeyn (iki yol emiri) ünvanını korudular. Kısa bir süre sonra Rıdvânîler, hacıları Şam'dan Mekke'ye götürmek üzere ayrıldıkları süre boyunca Gazze Sancağı yönetimine vekil olma vazifesini bu hanedana tevdi ettiler. Turabaylar 1520 yılındaki Canbirdi Gazalî isyanında da Osmanlılara sadık kaldılar. Ali b. Turabay'ın Laccun sancakbeyliğinden sonra oğlu Assaf, 1571'den itibaren sancağı on yıldan fazla yöneterek iktidarını ve nüfuzunu Nablus Sancağı dâhil olmak üzere başka bölgelere de yaymayı başardı. 1601-1647 yılları arasında Laccun Sancak Beyi olan Ahmed b. Turabay, Osmanlıların asi Canbulad'ı bozguna uğratmasına yardım etmiş, Ferrûhîler ve Rıdvanîlerle işbirliği yap-

54- Mehmet Süreyyâ, II, 366.

55- Zeevi, 46.

56- Mehmet Süreyyâ, II, 636.

57- Zeevi, 47.

rak II. Fahreddin'e karşı sürdürülen mücadelelerde önemli katkılarda bulunmuştu. Ahmed'den sonra yerine geçen oğlu Zeyn bu aileden gelen mahir yöneticilerin sonuncusuydu. Zeyn'in ölümünden sonra 1660'tan itibaren ailenin egemenliği sönmeye yüz tuttu, 1667'de devlet onların yerine başka bir Osmanlı memuru atadı.⁵⁸

Kudüs ve çevresinde bürokrasinin üst kademelerinde görev alan bir diğer yerel hanedan Ferrûhilerdi. Çerkez emîri Ferruh, Gazzeli Rıdvan Paşa'nın kardeşi Behram Paşa'nın hizmetinde bir memluk olup 1596'da efendisinin himayesi altında Kudüs'te subaşılık görevine getirildi. Behram ölünce Ferruh 1603'te Kudüs Sancakbeyliği, 1609'da ise Nablus Sancakbeyliğini üstlendi.⁵⁹ Aynı zamanda hac emirliği görevini de uhdesine alan Ferruh 1621 yılında bu görevi yerine getirmek üzere ayrıldığında yerine, aralarında husumet bulunan oğlu Muhammed'i değil Yusuf isimli kölesini vekil bıraktı. Babasının hac yolculuğu sırasında Muhammed, yöneticilerle istişare ederek Yusuf'u öldürdü, Ferruh'un ölümü üzerine de yönetimi eline aldı. 1622 senesinde gerçekleştirdiği hac emirliğindeki başarısı ve şöhreti, kendisinden korkan ahali tarafından Osmanlı veziriazamına yapılan şikayetlere rağmen Muhammed b. Ferruh'un görevde kalmasına neden oldu. On sekiz yıl boyunca bölgeyi yönetimi elinde bulunduran İbn Ferruh⁶⁰, 1638 yılında vefat ettiğine geriye Ali ve Assâf adlı iki oğlunu bıraktı. Hac emirliği görevini bir yıl üstlenen Ali'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Pek çok kez bu görevi yerine getiren Assâf ise 1670 yılında Konya'da öldü.⁶¹ Assâf'ın ölümünden sonra Ferrûhî ailesinden herhangi bir isim göreve atanmadı ancak ailenin yeni kuşakları XVIII. yüzyıla dek bölgedeki önemli konumlarını sürdürdüler.⁶²

Yılda bir kez düzenlenen hac kervanı Turabay, Rıdvânî ve Ferrûhîler arasında askerî işbirliğinin başlamasının kökenindeki en önemli etkeni. Daha önce de değindiğimiz gibi Rıdvânîler, hac kervanını Mekke'ye götürdükleri zaman diliminde Turabay hanedanına mensup idarecilerin sancakbeyi vekili olarak yerlerinde kalmalarına izin veriyorlardı. Bu durum hanedanlar arasındaki uzun süreli işbirliği ve güvenin hem nedeni hem de yansıması idi.⁶³

58- Zeevi, 48-50.

59- Zeevi, 50.

60- el-Muhibbi, Muhammed Emin b. Fadlullah, *Hulâsatul-Eser fi A'yânî'l- Karnî'l- Hâdi Aşer I-IV*, Matbaatü'l-Vehbiyye, yy, 1284, 108.

61- Muhibbi, IV, 110.

62- Zeevi, 51.

63- Zeevi, 55.

Sözünü ettiğimiz işbirliği, Lübnan'ın güçlü ailelerinden Dürzî Ma'noğullarının reisi Fahreddin el-Ma'ni'nin⁶⁴ (1572-1635) bölgeyi tehdidi karşısında bir ittifaka dö-nüştü. Osmanlı hükümeti tarafından Safed Sancakbeyliği verilen Fahreddin Halep Beylerbey Canbolatoğlu Ali Paşa ile ittifak ederek doğrudan ilk isyanını gerçekleştirdi. Merkezi yönetimin Avusturya ve İran savaşları ile meşgul olmasından istifade ederek Safed'den Aclun ve Banyas'a, Güney Lübnan'a kadar nüfuzunu genişletti. Bununla da yetinmeyip İtalya'da Toskana Dukaları ile ilişki kuran Fahreddin'in nüfuzunu giderek artırıp isyan hareketlerine yönelmesi Osmanlıların kendisine karşı kara ve denizden bir harekât düzenlemesine yol açtı ve Fahreddin, Toskana'ya sığınmak zorunda kaldı.⁶⁵ Fahreddin'in 1618'de tekrar Lübnan'a geri dönmesi hatta Osmanlılar ile anlaşmaya vararak Nablus ve Aclun sancak beyi unvanını alması ve Osmanlıların iç karışıklıklarından istifade ederek Anadolu'nun içlerine kadar nüfuzunu yayması yerel hanedanların tedirginliğini artırmıştı.⁶⁶ Sancak beyliğine ilaveten Gazze mültezimi olarak da atanıp Rıdvânîler ile Ferrûhîlerin sancaktaki egemenliğini tehdit etmeye başlayan Fahreddin Osmanlıların kendisini engelleme çabalarını boşa çıkardı, güçlerini toplayıp kıyıda ki ovaya inerek güneye, Kudüs ve Filistin'e yöneldi. Fahreddin'in artan gücünden artık daha çok endişe duyan Osmanlı yetkililerinin teşvikiyle üç yerel hanedan ittifak yaparak onun güneye yürüyüşünü durdurdu.⁶⁷

XVII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yerel hanedanlar ile merkezî yönetim arasında Filistin sancaklarının denetimi için süren, gizli bir mücadeleden söz etmek gerekir. Azalan gelirler ve hac yolu üzerindeki denetimin elden çıkmış olmasını önemli bir sorun olarak gören Osmanlı merkezî yönetimi, Fahreddin'in tehdidinin bertaraf edilmesinden sonra, Şam eyaletinin batısındaki bölgelerde kendi adaylarını sancak beyi olarak tayin etmeye ve yerel hanedanların iktidarını tahdit etmeye gayret etti. Bu amaçla merkezî idare çeşitli zamanlarda, başka sancak beyleri atadı.⁶⁸

Assâf'ın ölümünden sonra Ferrûhîler'in, sonra da müttefiklerinin ve akrabalarının desteğini kaybeden Turabaylar'ın hakimiyetleri XVII. yüzyılın sonuna doğru sona erdi ve bölgeye Osmanlı memuru atandı.⁶⁹

64- Hayatı ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emecen, Feridun, "Fahreddin Ma'noğlu", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 80-82.

65- Emecen, Fahreddin Ma'noğlu, 80-81.

66- Emecen, Fahreddin Ma'noğlu, 81.

67- Zeevi, 57.

68- Zeevi, 65.

69- Zeevi, 68.

Bu tedbirler bölgede merkezî idarenin güçlenmesine yetmedi. XVIII. yüzyılda merkezi idarede görülen zaaf Kudüs'te sancak beylerinin güçlü mahalli aile mensuplarından tayin edilmesini ve bazı ailelerin itibar ve gücünün önemli derecede artmasını beraberinde getirdi. Bu yüzyılda Kudüs Sancakbeylerinin çoğunun Tukan ve Nimr ailelerinden seçildiği görülmektedir. Yine bu yüzyılda Hüseyinî, Halidî ve Ebü'l-Lutf gibi aileler güçlenerek Osmanlı yönetimi boyunca Kudüs yönetiminde etkili olmayı başardılar. Müftülerin Ebü'l-Lutf, nakibüleşrafların Hüseyinî, şer'i mahkeme üst görevlileri ve belediye başkanlarının da Halidî ailesinden seçilmesi bu etkinin tezahürleri idi. Bunlara ilaveten I. Meşrutiyet Meclisi'nde Halidî ve Hüseyinî aileleri Kudüs'ün temsili için yarışmış, seçimi Yusuf el-Halidî kazanmıştı. II. Meşrutiyet Meclisi'nde ise Kudüs yine bu ailelerden Ruhi el-Halidî ve Said el-Hüseyinî tarafından temsil edilmişti.⁷⁰

1.1.3. Kudüs'te Şehir Yönetimi

Osmanlı Tanzimat politikalarının bir sonucu olarak Kudüs'te Belediye Meclisi, İdarî Meclis ve Genel Meclis kuruldu. 1863 yılında özel bir fermanla Meclis-i Belediye'nin kurulması üzerine Kudüs, İstanbul'dan sonra böyle bir meclise sahip olan ilk Osmanlı şehri oldu.⁷¹ Meclis kuruluşundan üç yıl sonra çalışmalara başladı.⁷² Belediye döneminin başlarında (1867) reisül-beledi, dokuz yıl bu görevi sürdüren Yusuf el-Hâlidî'dir. 1914 yılına kadar hemen hemen tüm belediye reisleri, Hâlidî, Hüseyinî, 'Alâmî ve Decânî ailelerinden geldiler. Belediye reisinin atanması ve şehir meclisinin oluşturulması genellikle şehrin önde gelen aileleri, özellikle de Hüseyinîler ve Hâlidîler arasında dâhili bir güç ayarlamasını aksettirmektedir.⁷³

Catherine Nicault konu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Belediye Meclisi memurlardan, seçilmiş üyelerden -mühendis, tabip, veteriner vb- ve sayıları altı, 1880'li yıllardan itibaren de on olan seçilmiş üyelerden oluşmakta idi. Belediye Meclisi üyeleri 1898 yılında 1200 seçmene (700 Müslüman, 300 Hıristiyan, 200 Yahudi) oy hakkı tanıyan, seçmek ve seçilmek için vergi ödenmesini gerektiren bir seçim sistemiyle dört yıllığına seçilmekteydiler. Seçimlerin, seçilen üyelerin arasından Belediye Meclisi'nin başkanını yani belediye reisini belirleyecek olan Osmanlı valisi tarafından onaylanması gerekiyordu.”⁷⁴

70- El-Aseli, “Kudüs” 335.

71- El-Aseli, “Kudüs” 336; Schölch, Alexander, “Jerusalem in the 19. Century (1831-1917), *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 238; Dieckhoff, 190.

72- Nicault, 190.

73- Schölch, 239.

74- Nicault, Catherine, *Kudüs 1850-1948*, çev. Estreya Seval Vadi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 86.

Belediye reislerinin sorumluluklarına gündelik belediye idaresinin yanı sıra kamu sağlığı, polisin idaresi, fiyatların denetimi gibi görevler de eklenmekteydi. Eski şehrin duvarlarının dışında yeni mahallelerin kurulması, genel eğitim veren kurumların açılması, genel aydınlatma ve kanalizasyon sistemi gibi çeşitli alanlardaki modernleşmeler belediyeçilik döneminde gerçekleşti.⁷⁵ Kudüs Belediyesi şehrin temizliği, kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler verdi. 1891’de belediye hastanesi hizmete açıldı. Kudüs polis birimi 1886’da oluşturuldu. 1900’de Yafa Kapısı’nın yakınına bir sebil, kapının üzerine de saat kulesi inşa edildi. Müzenin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği bir tiyatro hizmete açıldı.⁷⁶

1898 yılında eski şehirdeki pamuk pazarının ve hükümet binalarının yenilenmesi gibi pek çok yenilik yapıldı. Kudüs’te 1907 yılında izinsiz yeni bir inşaatla başlanması hatta her türlü genişletme çalışması yasaklandı. 1864 ila 1889 yıllarında eski şehrin sokaklarından bazıları genişletildi. 1894 yılından itibaren develerin eski şehirde dolaşımı yasaklandı ancak üzerine binilmemiş at ve eşeklerin dolaşmasına izin verildi. Belediye 1890’lı yıllarda bir itfaiye teşkilatı kurdu ve yeni mahalleler dâhil şehrin sokaklarına temizleme ekibini göndermeye başladı. XX. yüzyılda belediye sayımları gerçekleştirmek, evleri numaralandırmak, halka açık park yapmak, sokakları petrol lambalarıyla aydınlatmak gibi hizmetler üstlendi.⁷⁷

1. KUDÜS TOPLUMUNUN YAPISI VE KURUMLARI

2.1. Toplum ve Dini Kurumları

Yavuz Sultan Selim, 31 Aralık 1516’da Kudüs’ü ziyaretinde kendisini karşılayan Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia’ya, Hz. Ömer’in ve sonraki Müslüman Sultanların buradaki gayrimüslimlere verdikleri fermanlar gereğince, birer ferman vermiştir.⁷⁸ Bu fermanlarda Ermenilerin ve Rumların hakları belirtilerek hem haksızlığa uğramalarının engellenmesi hem de onların diğer mezhep mensuplarının haklarına müdahale etmemeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Sonraki her saltanat değişikliğinde bu fermanlar yenilenmiştir.⁷⁹

75- Dieckhoff, 190-191.

76- El-Aseli, “Kudüs”, 336.

77- Nicault, 88.

78- Ercan, 15-17.

79- Satış, İhsan, 8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtımı ve Fihristi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 21, Bahar 2012, 309.

Osmanlı fethinden hemen sonra Kudüs'te iki elit grup olan Osmanlı yöneticileri ve eşraf ile ümeradan oluşan yerel elitler eş zamanlı gelişti. Her iki grup da Osmanlı egemenliğinin ilk iki yüzyılında pek çok iniş çıkış yaşamakla beraber XVIII. yüzyılın başına kadar birleşerek tek bir elit grup oluşturmadılar ve yerel yönetimle din kurumlarını birlikte denetleyemediler zira kültürel söylemleri, kimlikleri ve etnik kökenleri ile birbirlerinden ayrılmışlardı. Üyeleri Memluk veya Osmanlı askeri kökenli olan bir üçüncü grup daha vardı. Kendi içlerinde uyumlu olan bu küçük grubun üyeleri kendilerini toplumun daha üst kademelerinin bir parçası olarak görüp, önceki rütbe ve görevin bazı avantajlarından yararlınsalar dahi önemli siyasi güce sahip değillerdi.⁸⁰

Yerel ileri gelenler ile yönetici emsalleri arasında uzun bir süre var olan sıkı bağlar esas olarak sûfi tarikatlarca oluşturulmuş ve onlarda ifadesini bulmuş bir ortak kültür dünyasında temelleniyordu. Kudüs'te Sünniler ile sûfi tarikatları arasındaki bağlantı çok güçlüydü. Belli başlı sûfi ailelerden gelen kişiler Sünni camianın itibarlı mensupları idi. Bir sûfi olan Muhammed b. Ahmed ed-Deccânî'nin (ö.1617) Şâfiî müftüsü oluşu, Rıfâî tarikatından Alemilerin sık sık fıkıh ve hadiste üstün alimler olmaları bu bağlantılara örnek verilebilir.⁸¹

Öteden beri Kudüs'te Eski Şehir olarak bilinen eski yerleşim yerinin dört ana bölgeye ayrılmış olup bunların her birinin ayrı bir dine (Ermeniler açısından mezhebe) mensup kişilerce meskûn olduğu ve Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Ermenilerin her birinin birbirlerinden kati bir surette ayrılmış dört büyük mahallede ikamet ettikleri kabul edilmektedir. Ancak yeni çalışmalar bu ayırımında sadece dini değil, etnik ve sosyal farklılıkların da önemli bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Eski Kudüs'ün dört mahalleye bölünüşü, inşa edilen alanın şehir tarzındaki en önemli ve en doğru gerçek olmayıp üç dine mensup nüfusun yakın ilişkide olması daha önemli bir olgu olarak görülmektedir. Bu nüfus üç ana toplanma bölgesine sahiptir: Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi. Eski şehirdeki ayrı bir bölüm de Hıristiyan Ermeni nüfusun toplandığı yerdir. Fakat benzer özelliklere sahip toplanma alanları da fark edilmektedir. Ermeni Mahallesi'ne yakın olan Suriye muhiti, Müslüman Mahallesi'ne yakın olan Mağribî muhiti, XIX. yüzyılda gelişen Protestan muhiti, hepsinin üstünde Tıpınak Dağı bölgesi. Şehirde diğer ayrıca küçük muhitler de görülebilir. Bu yüzden dörtlü bölünme ne XIX. yüzyıl ne de daha önceki dönemler için doğru bir muhit sayısı sunmamaktadır.⁸²

80- Zeevi, 78-79.

81- Zeevi, 79-81.

82- Ben-Arieh, Y., The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No. 2, Jun., 1975, 252-253.

Müslümanların Kudüs'teki odak merkezi İslam'ın kutsal iki mekânı olan Mes-cid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu Tapınak Dağı çevresi idi. Mekânın kutsallığından dolayı Müslümanlar bu dağın yerleşime açılmasına izin vermemişler ancak mümkün olduğunca en yakınına yerleşmeyi de teşvik etmişlerdi. Dağ, kuzey ve güneyden, ötesinde yerleşimin olmadığı şehir surları ile çevrili idi. Eski Kudüs'ün Müslüman nüfusu Tapınak Dağı'nın iç surlarına paralel uzanır şekilde yerleşmiş bulunmaktaydı.⁸³

Memlukler döneminden itibaren Şeyhu'l-Hâra (mahalle şeyhi) ve Şeyhu'z-Zukak (sokak şeyhi) Kudüs şehrinde halkın yönetim ile olan ilişkilerinde bir nevi temsilci ve sözcü görevini yürütmekteydiler. Ancak XVI. yüzyılda Osmanlıların yönetimi altındaki bölgelerin koşullarını daha iyi tanınması ile birlikte Şeyhu'l-Hâra önemini yitirmiş ve kentlerdeki nüfusun azalması ile birlikte görevine son verilmesi imkânı doğmuştur. Şeyhu'l-Hâra'nın Osmanlı resmi makam sahiplerinden biri olmamakla birlikte yerel halkın sözcülüğünü yapma ve halkla ilişkilerde görevlilere aracılık etme gibi görevlerini sürdürmüş olması muhtemeldir. Şeyhu'l-Yahûd'un bu türdeki görevini sürdürmüş olduğu ise kesindir.⁸⁴

Kudüs şehrindeki Musevî cemaatin lideri olan Şeyhu'l-Yahûd vergi vermekle yükümlü bir cemaatin başında bulunmakta ve esas olarak mali konularda Osmanlı görevlileri ile vergi verenler arasında aracılık yapmakta ve cemaat-yönetim iletişimini sağlama görevini yerine getirmekte idi. Bu görevliler, cemaatin toplu olarak ödemesi gereken vergileri bölüştürüyor, vergisini tam ödeyemeyenlerin açığını kapatıyor ve başkalarına kefil oluyordu. Osmanlı görevlilerince resmen onaylanmamakla birlikte Şeyhu'l-Yahûd Musevî cemaatin içinden seçiliyordu. Şeyhu'l-Yahûd'u cemaati ve yöneticilerin gözünde yetkili kılan husus, zenginliğinin yanı sıra büyük ve çok nüfuslu bir aileden gelmesiydi. Maaşı ve harcamaları Musevî cemaatince karşılanan Şeyhu'l-Yahûd belirsiz bir süre için atanmakta, başarılı olduğunda görevinde kalabilmekte ve daha sonra yeniden üstlenmek üzere görevinden kendi isteği ile ayrılabil-mekte veya ekonomik sıkıntılar ve cemaatin tepkisi gibi nedenlerle görevi bırakabil-mekteydi.⁸⁵

XVI. yüzyıl başlarında Musevî topluluğunun az olan sayısı İspanyol Engizisyon Mahkemesi'nden kaçan göçmenler tarafından artırıldı.⁸⁶ Gelenler arasında bilginler,

83- Ben-Arieh, 254.

84- Singer, 49-50.

85- Singer, 46-47.

86- El-Aseli, Jerusalem Under The Ottoman, 207.

hahamlar, Talmud ve Kabbalacıların müritleri de vardı.⁸⁷ XVI. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret eden bir İtalyan Yahudi David dei Rossi, şehirdeki Yahudi toplumun durumu ile ilgili olarak şunları söylemişti: “Burada kendi ülkemizde olduğu gibi sürgünde değiliz, burada Yahudilere özel vergiler yok”.⁸⁸

Osmanlıların Kudüs'ü fethetmelerinden ve İspanya'dan kovulan Yahudiler için Kudüs'e göç etme veya burayı ziyaret etme imkânının doğmasından sonra 1520'li yıllara doğru, Ağlama Duvarı Yahudiler için sürekli bir dua yeri haline gelmiş, başta İspanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden kovulan Yahudileri ülke topraklarına kabul eden Osmanlı Devleti, bu duvarı birkaç kere onararak yıkılmaktan kurtarmıştı.⁸⁹

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Hükümeti o zamana kadar resmen kabul edilmiş bir hahambaşılığı bulunmayan Kudüs Yahudilerinin Sefarad hahamları arasından ilk hahambaşılarını seçmelerini istedi. Sultan tarafından tanınan ve “hahambaşı” unvanı verilen bu kişi vilayet idaresinin tabii üyesi sıfatıyla yerel Yahudileri ilgilendiren her konuda iktidarın muhatabı olduğundan büyük itibar ve etkiye sahipti. Hahambaşı, cemaatin ödediği vergileri toplamaktan sorumlu idi ve yurt dışından halukayı toplamakla görevli temsilcilerini ve halukanın cemaat üyeleri arasında dağıtımını denetlemekteydi.⁹⁰

Ancak ilerleyen zamanlarda diğer gruplar kademe kademe kültürel ve mali özerkliklerini elde etmeyi başardıklarından dolayı Sefarad hahambaşısının etkisi XIX. yüzyılın sonunda sadece kendi grubu ile sınırlı kaldı. Çoğunlukla dillerini konuştukları yerel Araplarınkine yakın, doğulu adetlere sahip Sefaradlar ile Doğu Avrupa Yahudi âleminde gelen Aşkenazlar arasında gittikçe uyumsuzluk ve geçimsizlik görülmeye başladı. Aşkenazlar ile Sefaradlar arasında zaten mevcut olan geleneksel ve asli anlaşmazlıkların üzerine Aşkenaz göçmenlerin, Sefarad yöneticilerinin himayesini ağır bulmaları eklendi. Zira Sefaradlar hem Aşkenazların gelişlerinden kayda değer gelirler elde etmekte hem de onlara herhangi bir özgürlük vermeyi kabul etmemekteydiler. Aşkenazlar kendileri için kaçınılmaz olan özerkliğe, Avrupalı sermaye sahiplerinin desteği sayesinde 1845 yılında ulaşabildiler. Dini ve mali birçok farklılıklar ve hiziplere bölünmüş olan Aşkenaz grubu kısa zamanda, hahamların otoritesine tâbî genellikle kendi mahkemeleri, kendi ibadet ve eğitim yerleri bulunan

87- Nicault, 19.

88- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 207.

89- Tanyu, Hikmet, “Ağlama Duvarı”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 474-475.

90- Nicault, 48-49.

ve özellikle de göç etmeden önce yaşadıkları ülkelerdeki cemaatlerden toplanan bağışları titizlikle kendilerine ayıran “kolelim” adlı etnik-dini özerk alt gruplar halinde bölündüler. Kolelim sayısı 1860’larda on dokuz, I. Dünya Savaşı’nın arifesinde yirmi yediye ulaştı. Sefaradlar ise kendi içlerinde sadece doğulu küçük cemaatlerin önemsiz kopuşlarını yaşamışlardı. Bu da onların Aşkenazlara oranla yerel siyasette önemli etkiye sahip olmalarına neden olmuştu.⁹¹

Kudüs’te yaşayan bir diğer büyük topluluk da Hıristiyanlardı. Onlar da tıpkı Yahudiler gibi kentte tüm kurumları ile kendilerini hissettirmişlerdi. Evliya Çelebi’nin anlatımları Hıristiyan toplumun ibadethane ve dini törenleri hakkında bizlere şu bilgileri verir:

“Kent içinde yedi kilise bulunmaktadır. İki Yahudilerin, ikisi Ermenilerin, üçü de Rumlarındır. Rumların ayrıca Kamame Manastırları vardır. Her yıl kızıl yumurta yortularında on beş bin Hıristiyan toplanıp yedi iklimden Rum, Ermeni, on sekiz krallıktan Frenk gelince paşa, kadı, şeyhülislam, âyân ve cümle Padişah kulları kargaşa çıkmasın diye Kamame’nin önünde dururlar. Kamame mütevellisi Padişah’a hayır dua, kâfirlere de beddua okuyarak Kamame kapısındaki mührü kadı ve paşa ile birlikte söküp kapıyı açarlar. Zira bir yıl boyunca mühürlü durur. Ama içinde Frenk, Rum, Ermeni, Kıpti ve öteki Hıristiyan milletlerden oluşan iki-üç yüz kadar kıssis, patrik, çelipa, ruhban, papaz, rahip ve kesdufa yaşar”.⁹²

Kudüs’teki Hıristiyan yerleşimin başlıca odak merkezi ise şehirdeki en eski ve en büyük Hıristiyan topluluk Yunan Ortodokslar tarafından sahiplenilen en geniş yer olan Kıyame Kilisesi idi. Tüm cemaat, 1845’te Yunan Metropolü’nün ikametinden önce ve Kudüs’ün Rum Patriği’ne sahip oluşundan sonra Kıyame Kilisesi’nde ve en büyük Yunan Manastırı’na yakın olan Hıristiyan Mahallesi’nde yoğunlaşmıştı.⁹³ Rumların iki ayrı patrikhanesinden biri Kudüs Rum Patrikhanesi olup bu patrikhane devlete karşı sorumlu patrikhanelerdendi.⁹⁴

Katolikler Kudüs’te ve Osmanlı Devleti sınırları içinde küçük bir azınlık olmalarına rağmen başta Fransa, Avusturya ve İspanya olmak üzere Avrupa’nın Katolik gücünün desteğine sahiplerdi. 1518 yılında Fransa Salâhiye Medresesi’nin daha önceden olduğu gibi kiliseye dönüştürülmesini istedi ise de bu teklif Padişah tarafından reddedildi. 1541 yılında Katolik milli cemiyeti kuruldu, yaklaşık olarak aynı tarih-

91- Nicault, 49-50.

92- Evliya Çelebi, 259-260.

93- Ben-Arieh, 254.

94- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, 241-242.

lerde Patriarch Germonus (1534-1579) üyeleri kutsal mekanların muhafızları olan Hıristiyan âlemi adına Kamame Kilisesi'nin Helen Birliği'ni kurdu.⁹⁵

Osmanlı Padişahı I. Ahmed (1603-1617) döneminde 1012/1604 yılında Fransa ile yapılan bir anlaşmanın beşinci maddesinde “Kudüs'te oturup Kamame Kilisesi'nde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, lüzumu halinde kendilerinden yardım ve himayenin esirgenmeyeceği” belirtilmişti.⁹⁶ 1845'ten önce Latinler (Roma Katolikleri)'in yoğun olarak yaşadıkları yer ise Hıristiyan Mahallesi idi.⁹⁷

1848 yılında Latin Patrikliği merkezinin yeniden Kudüs'te kurulmasında ve bu tarihten itibaren Roma'nın Kudüs üzerindeki nüfuzunun artmasında Fransız baskılarının rolü büyüktü.⁹⁸ Latinler, Kıyame Kilise'sinin onarımı ve bölgedeki mülkiyet ve imtiyazlar üzerinde Yunanlılarla devamlı mücadele etmişlerdi.⁹⁹ 1870 yılından 1890'a kadar bazıları halka eğitim ve tıbbi hizmetler sunan çok sayıda Fransız Manastırı inşa edildi. Yeni şehirde 1888 yılında inşa edilen Marie-Reparatrice Rahibe Manastırı ve Notre-Dame de France da bunlardandı.¹⁰⁰

Kudüs'teki varlıkları eski tarihlere uzanan Ermeni toplumu da patrikhanesi ve çeşitli kurumları ile şehrin toplum yapısında önemli rol oynamıştı. Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti sınırları içindeki üç Ermeni patrikhanesinden biriydi.¹⁰¹ Kudüs'teki Ermeni dini lider de İstanbul'daki gibi “patrik” unvanını taşımakta idi.¹⁰²

Ermeniler Kıyame Kilisesi bölgesinde önemli mülklere sahiplerdi, cemaat üyeleri şehirde olan fakat Kıyame Kilisesi'ne yakın olmayan kendi tâli merkezleri etrafında toplanmayı tercih etmişlerdi. Zira daha güçlü Hıristiyan cemaati olan Yunanlar ve Latinler, Ermeni ve Suriyelileri kabul etmemiş ve Kıyame Kilisesi yakınına yerleşmeleri konusunda onlara zorluklar çıkarmış gibi görünmektedir.¹⁰³ Ermenilerin top-

95- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 206.

96- Öztürk, 316.

97- Ben-Arieh, 254.

98- Karaman, 96.

99- Ben-Arieh, 254.

100- Nicault, 59

101- Ayrıntılı bilgi için bkz: Yaşar, Şükran, Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi Ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, C.1, sayı 2, 105-115.

102- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi I-X*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, VIII, 42.

103- Ben-Arieh, 255.

landığı Sion Dağı'ndaki mahallelerinin odak noktası ise Kudüs ve Kıbrıs Ermeni patriğinin de ikamet ettiği Mâr Yakup Manastır ve Kilisesi idi.¹⁰⁴

Kudüs'te yaşayan her Hıristiyan topluluk gibi ayrıcalık sınırı fermanlarla belirlenen Ermeni Patrikhanesi'ne ve bu Patrikhane'ye bağlı Habeş, Kıpti ve Süryani Patrikhanelerine verilen imtiyaz ve tasarruf hakları şunlardı: Ermeni patriklerin oturduğu Mâr Yakup Kilisesi, Kıyame Kilisesi'nin ortasındaki türbenin kapısında bulunan kandiller, mumlar ve buhurlar ile türbe kapısının alt ve üstü, iki penceresi, Kıyame Kilisesi'nin ve türbenin içi ve avlusunda yaptıkları ayinleri, Kıyame Kilisesi'nin kapısında iki şamdan ve kandiller ile avlusundaki Mâr Yuhanna Kilisesi, Deru'z-Zeytun Kilisesi ve Habsu'l-Mesih Manastırı, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana Türbesi, bunların dışında kendilerinin eskiden beri sahip oldukları manastırları, kiliseleri, mezarları, Beytüllahim'de Hz. İsa'nın doğduğu mağara yakınında bulunan evleri, misafirhaneleri, bağları, bahçeleri, zeytinlikleri ve hurmalıklarının her türlü tasarrufu.¹⁰⁵

Kudüs'te yaşayan Hıristiyan topluluklar¹⁰⁶ arasındaki çekişmeler özellikle XVII. yüzyıl ve daha sonrasında iyice gün yüzüne çıktı.¹⁰⁷ Bu çekişmeler ve tarafların pozisyonları, bir yandan Osmanlı hâkimiyeti ile Batılı güçler arasındaki, diğer yandan bu farklı güçlerin kendi aralarındaki mevcut güç ilişkilerinin bir yansımasıydı.¹⁰⁸

1841 yılında IV. Friedrich Wilhelm'in teşvikiyle Kudüs'te bir İngiliz-Prusya Piskoposluğu kuruldu.¹⁰⁹ 1842 yılında Babâli'nin Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasına izin vermesinden sonra İngiltere, Almanya, Rusya ve Amerika'dan gelen misyonerler çeşitli okul, kilise, misafirhane ve yetimhaneler açtılar. Bu kurumlar aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ve Hıristiyanlık propagandası yapmaya başladılar.¹¹⁰

Kudüs'teki İngiliz-Prusya Piskoposluğu tarafından desteklenen İngiliz Anglikan Kiliselerinin veya ABD Piskoposluklarının, aynı zamanda da Almanya, İsviçre ve Kuzey Avrupa'nın Protestan mezhepleri misyonerlerinin Hıristiyanlığı yayma çalışmalarının öncelikli hedefi Yahudilerdi. Misyonerlerin eğitim teklifleri ve yerli dillerdeki yoğun İncil dağıtımı doğulu Hıristiyanları özellikle de Ermenileri cezp etse de Ermenilerin toplu olarak din değiştirmelerini sağlayamadı. Kudüs'te tek bir Müslüman'ın

104- Nicault, 73.

105- Ercan, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, 235.

106- Tanzimat döneminde Hıristiyan cemaatler ve imar faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Satış, İhsan, Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri, *OTAM*, 34/Güz 2013, 185-221.

107- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 206.

108- Nicault, 16.

109- Karaman, 96.

110- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 325.

dahi dinini değiştiremeyen, Doğu Kiliselerini de reforme edemedi 1844 yılında bürosunu kapatan American Board, faaliyetlerini Suriye ve Lübnan'a yöneltti.¹¹¹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Protestanlığı yayma çabaları çok sayıdaki sağlık ve eğitim kurumu aracılığı ile ve daha belirgin milli çizgiler izleyerek yeni bir hamle yaptı. 1887 yılında İngiliz-Prusya Piskoposluğu iki ulusal varlığa bölündü¹¹² -Anglikan/Britanyalı ve Lüteryan/Alman- ve farklı misyonerler kendi piskoposluklarının bayrağı altında toplandılar. XIX. sonunda İngiliz mahallesinin hemen kuzeyinde, İsa Kilisesi'nin etrafında toplanmış bir Alman Mahallesi şekillendi. Buradaki Redemption Kilisesi'nin 31 Ekim 1898 tarihinde kutsanması Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi'nin Kudüs'e gelmeleri için bir vesile oldu.¹¹³

Aslında Kudüs'te çok eski tarihlerde kurulmuş bir patrikhaneleri olan¹¹⁴ Ortodokslar da Protestanlar gibi Kudüs'te kurumsallaşma çabası içinde idiler. 1700 İstanbul Anlaşması ile Rusya, Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde kazandığı sınırlı himaye ve Kudüs'e yönelik hac düzenleme hakkını 1711 Prut Anlaşması'nda kaybetse de 1720 yılında "Kudüs Hadimliği" statüsünü yeniden kazandı.¹¹⁵

Ortodoks olan Ruslar 1857 ve 1858 yıllarında bu bölgede Kutsal Yerleri ziyaret edecek Kırımlılar için geniş bir kompleks inşa etmek amacıyla mîrî arazi¹¹⁶ satın aldılar. 1860 yılında oluşmaya başlayan Rus Mahallesi dört yıl sonra işlevsellik kazandı ve Kudüs'teki Rus etkisinin bir göstergesi oldu.¹¹⁷

1894 yılında Kudüs Ortodoks Patriği Yerasimos Efendi'ye 1. Mecîdî Nişanı verildi ki bu Patriklik'e Tur-i Sînâ, Kerek, Akka, Nâsıra, Şeria, Sebastiyeye, Nemrin, Aclun ve Salt metropolidlikleri bağlıydı.¹¹⁸

Kudüs'teki Yunan Ortodoks toplumu içinde, bir taraftan daha üst kademedeki Yunan Kilisesi diğer taraftan Ruslar tarafından desteklenen yerel Arap rahipliği

111- Nicault, 174.

112- Nicault, 174, Karaman, 96.

113- Nicault, 73, 174.

114- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I-IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, III, 151.

115- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, 382-383.

116- Osmanlı Devleti'nde mülkiyeti devlete ait olup tasarruf hakkı kullananlara devredilmiş arazi. Bkz. Kenanoğlu, M. Macit, "Mîrî Arazi", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 157-160.

117- Nicault, 57.

118- Öztuna, 41-42.

arasında yıllardır beslenen bir çatışma ve mücadele vardı. Dönemin Kudüs Valisi Ali Ekrem Bey (1906-1908) ise büyük oranda Osmanlı politikasını yansıtarak Ortodoks toplumuna, Ruslar tarafından desteklenen yerel Araplar değil Yunan liderliğini desteklemekte idi zira o, Rusların bölgedeki pozisyonlarını gün be gün artırmalarını özellikle şüpheli bulmaktaydı.¹¹⁹

XIX. yüzyılda Rusya'daki baskılardan kaçan pek çok Yahudi'nin Filistin'e göç etmeleri Kudüs için önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir.¹²⁰ Avrupalı Yahudilerin 1880'lerin ilk yıllarında dini gerekçelerle başlayan göçü 1882'de Siyonist politik hareketin etkilediği çok fazla sayıdaki Yahudi'nin şehre ulaşmaya başlaması ile devam etti.¹²¹

Yahudi göç dalgasının başlamasından itibaren Osmanlı Hükümeti'nin politikası Filistin'de bağımsız ve özgür bir Yahudi yerleşimine engel olmak şeklinde belirdi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Siyonizm ve Filistin'e Yahudi göçünü engellemek için yoğun çabalar gösterildi.¹²² Padişah, Avrupa'daki zulümden kaçan Yahudilere Osmanlı topraklarında yerleşme izni vermiş olsa da Filistin'de yurt kurmaları yolundaki tasarımı kabul etmedi; Filistin'de toprak satın almalarını yasaklamak, hac maksadıyla Kudüs'ü ziyaret edeceklerine sadece geçici izin vermek, vize koymak gibi kısıtlamalar getirdi.¹²³ Diğer sebeplerin yanı sıra Filistin'deki yabancı toplumların, Avrupalı bir kısım güçlerin bölgeye daha fazla müdahalesine ve bu topraklar üzerindeki iddialarını artırmalarına yol açacak genişlemesinden ve -özellikle Theodor Herzl tarafından Siyonist hareketin kurulmasından sonra- yeni bir Yahudi milliyetçiliği ve Filistin Arap toplumunun buna tepkisinden endişe duyulmakta idi. Yahudi göçü ve yerleşimi üzerinde bir dizi yasaklama ve kısıtlama uygulanması hem bunların pratikte uygulanamaması hem de yabancı güçler ve bir kısım yerel Arapların müdahaleleri nedeniyle başarılı olmadı.¹²⁴ Yahudiler, Filistin topraklarına ilk ayak basmalarından hemen sonra çeşitli yollara başvurarak sahiplerinin elinden arazilerini alma yollarını aradılar.¹²⁵

119- Kushner, David, Ali Ekrem Bey, Governer of Jerusalem 1906-1908, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 3, Aug., 1996, 352-353.

120- Bozkurt, Gülnihal, "Osmanlı-Yahudi İlişkileri", *Belleten*, Ağustos, 1993, C. LVII, sayı: 219, 550

121- Wenger, Marta, Jerusalem, *Middle East Report*, No. 182, *Jerusalem and the Peace Agenda*, May - Jun., 1993, 9.

122- El-Asali, "Kudüs", 336.

123- Karaman, 93.

124- Kushner, 353.

125- Çelik, 138.

Filistin'de arazi ve mülk satın alanların hepsi Siyonistler olmayıp son günlerini ibadet ederek geçirmek isteyen Musevilerden de burada toprak satın almak isteyenler de var idi. Bu kişilere haksızlık olmaması için 1893 ilkbaharına kadar Filistin'de yasal yollarla toprak satın almış olanların Siyonizm ile ilişkilerinin olmadığına dair konsolosluklarından belge alanlara tapuları verildi. Osmanlı Devleti bu kararla 1893'e kadar Siyonistlerin yasal olmayan yollardan almış oldukları toprakları onaylamış oldu.¹²⁶ Yahudiler, 1898 yılında Yahudi İstimlak Bölgeleri Bankası'nı ve Filistin'i Vatanlaştırma Kurulu'nu ve 1901 yılında da milli Yahudi Bankasını kurdular.¹²⁷

Engellenemeyen göç sürecinde 1917'de şehirdeki Arap ve Yahudi nüfus neredeyse eşit hale geldi.¹²⁸

Bu gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle dış kaynaklı yatırımlar şehrin yapılaşmasını surların dışına taşırdı. Yahudiler eski şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurdular ve sur dışında Yeni Kudüs oluştu.¹²⁹

Yeni Kudüs XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında farklı dini ve etnik gruplara ait çeşitli kurumların, mülklerin ve evlerin yapımı ile inşa edildi. Kudüs surlarının dışında inşa edilen ilk yapıların arasında Avrupalı hükümetler tarafından desteklenen, adeta inşa yarışına giren farklı Hıristiyan mezheplerinin 1860'dan başlayarak yaptırdıkları muazzam manastır, kilise, hastane, hacılara yönelik oteller ve okullar vardı.¹³⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Şehir'deki Yahudi yerleşim projelerini ilk başlatanlar, Eski Şehir'in surlarına yakın bölgelerin önemli kısmının diğerleri yani Hıristiyan mezhepleri tarafından iskân edildiğini fark ettiler. Bu yüzden onlar kendi mülklerini, surlardan biraz uzağa, çoğunlukla Avrupalılar tarafından işgal edilen bölgenin kuzeyinde Yafa caddesi boyunca kolayca yerleştirdiler.¹³¹

1839 yılında İngiltere, Rusya'dan göç eden Yahudileri korumaya başladı. Bu yılın Ocak ayında İngiliz Hükümeti, Kudüs'teki konsolos yardımcısına "Yahudileri ko-

126- Umar, Ömer Osman, Osmanlı Döneminde Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2002, C. 12, Sayı: 2, 424.

127- Çelik, 138.

128- Wenger, 9.

129- El-Aseli, "Kudüs" 336.

130- Arnon, Adar, The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period, *Middle Eastern Studies*, Vol. 28, No. 1, Jan., 1992, 26.

131- Arnon, 28.

rumanın artık görevlerinin bir gereği olduğu” direktifini verdi. Hükümet 1848 yılı Kasım ayında Rusya’dan Filistin’e göç etmiş Rus Yahudileri, İngiliz korumasına geçmek veya Osmanlı Hükümeti’nin yönetiminde kalmak seçenekleri arasında serbest bıraktı. Yahudilerin pek çoğunun İngiliz korumasına geçmeleriyle kutsal topraklara yerleşen İngiliz korumasındaki Yahudilerin sayısı giderek artmış oldu.¹³²

Bütün bu yenilikler toplumda ve cemaatlerde gerilim oluşturmakta idi. Rum cemaatinin ve rütbesiz rahipler sınıfının çoğunluğunu meydana getiren Arapça konuşan yerliler; keşişlerin, rütbeli rahipler sınıfının ve patriğin Elen kökeninden ve dilinden olmasını kabullenemediler. Kudüs’te uzun süre tek Romalı Katolikler olan Fransiskanlar, Latin patriğin otoritesini kabul etmeyi reddettiler. Böylece 1850’lerden itibaren Kudüs’ün büyük Hıristiyan cemaatlerinin her biri artık cemaat yönetimi ile görevli kendi resmi sorumlusuna sahip oldu.¹³³

1852 yılında Osmanlıların etkisi altında, Batılı güçlerin desteği ile gelenekler göz önüne alınarak mezhepler arasında bitmek bilmeyen ve bazen de kanlı olan uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak amacıyla bir yasa hazırlandı ise de bunda başarılı olunamadı.¹³⁴

1907 yılında Kıptilerin, Latinlerin Kıyame Kilisesi’ndeki ayinlerini kesmeleri üzerine bu iki toplum arasında bir çatışma patlak verdi. Kıptilerin bu cüretkar davranışının, İngiliz ve Mısır hükümetleri tarafından korunuyor olmalarına duydukları güvenden kaynaklandığı düşünülebilir. Kıptiler özellikle Latinler adına Fransız konsolosunun yaptığı müdahalelerin akabinde birkaç kez uyarıldılar.¹³⁵

Her ikisi de Kıyame Kilisesi bölgesinde konumlanan¹³⁶ Kıptiler ile Habeşliler arasında da Kudüs’teki Deyru Saltana Manastırı ile ilgili bir mücadele ortaya çıktı. Bu manastır 1687, 1821 ve 1863 yıllarında Kıptiler tarafından onarılmıştı. Bir dönem Kıptiler ile Habeşliler arasında manastırın anahtarına sahip olma meselesinden dolayı anlaşmazlık çıkmıştı. Mesele mahkemeye taşınıp anahtarın Kıptilere verilmesi kararı verildi ancak bu karar her iki grup arasındaki meselenin çözümünü sağlayamadı. 1889 yılında ilk Habeş elçisi Osmanlı Padişahı’na bir mektup getirdi. Bu mektupta kendilerine Kudüs’teki mahall-i mahsus için diğer devlet tebaalarının sahip oldukları

132- Bozkurt, 550-551.

133- Nicault, 48.

134- Nicault, 72.

135- Kushner, 352.

136- Ben-Arieh, 254.

serbestiyet hakkının verilmesi talep edildi. 1902 yılında Kıbrıs'taki İtalyan Konsolosu Habeş İmparatoru'nun özel olarak ilgilendiği, Kudüs'te oturan Habeş tebaasına ait işlerin takip edilmesi için görevlendirildi. Habeş hükümetinin diplomatik müracaatı üzerine Osmanlı yönetimi de bir orta yol bulmaya çalıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda Filistin'deki Habeşli hacılar ve seyyahların daha önceden olduğu gibi Osmanlı kanunlarına ve mahkemelerine tâbî olmaları, haklarında devletler hukukuna göre muamele edilmesi ve İtalyan tebaasına ait muafiyet iddiasında bulunulması şartı ile Berlin anlaşması gereğince uygulanan mevcut durumun korunması uygun görüldü.¹³⁷

Kudüs'teki bu mücadeleler sadece gayr-i Müslimler arasında yaşanmayıp zaman zaman Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında da ortaya çıkmıştı. 1652 yılında Kudüs'te çıkan bir ayaklanma Müslüman ve Hıristiyanları karşı karşıya getirmişti. Fransız gezgin Jean Doubdam'un anlatımlarına göre bu yılın başında Fransiskan keşişlerine, Sion Dağı'ndaki manastırlarını yenileme ve genişletme izni verilmiş, Fransiskanlar çok sayıda Müslüman duvarcı ve işçi tutmuşlardı. Temellerin altı kazılmaya başlandığı sırada eski mağara ve mahzenler keşfedildi. Şehirde Hıristiyanların, manastırlarını Yafa Kapısı ile hatta uzaktaki Malta adasıyla birleştirmek için tüneller yaptıklarına dair söylentiler dolaşmaya başladı. Anlatılanlara göre bu tünellerden geçecek yeni Haçlı orduları kutsal şehri içeriden istila edecekti. Bu söylentiler Müslümanların sert tepkilerine yol açmıştı.¹³⁸

Bir diğer olay ise Müslümanlar ve Kıptiler arasında yaşanmıştı. Olağan sıkıntı ve hareketlerin dışındaki bu tek ciddi olay 1749 yılı paskalyasında Kudüs'e bir hac seferi düzenlenmesi tasarısı nedeniyle çıkmış, başında Patrik, mızıkça alayı ve sancaklarla bin kişilik gerçek bir kervanın yola çıkışı Müslüman haccıyla alay edilmesi gibi algılanarak kargaşaya sebep olmuştu.¹³⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayr-i müslimler ve Müslümanlar arasındaki münasebetlerde bazı gelişmeler oldu. Gayr-i müslimlerin Cuma günleri ve Ramazan ayı dışında Harem-i Şerif'te kalmalarına validen onay almaları ve bir refakatçiyi kabul etmeleri şartıyla izin verildi. 1880'li yıllarda sadece bir formaliteye dönüşen ziyaret izni, 1910 yılından sonra şart olmaktan çıktı. Ancak bu bölgede arkeolojik kazılar yapma yasağı uygulanmaya devam etti.¹⁴⁰

137- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney siyaseti Habeş Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974, 163-165.

138- Zeevi, 92.

139- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, 69.

140- Nicault, 70.

2.2. Eğitim ve Öğretim Kurumları

1.1.1. Müslümanlara Ait Kurumlar

Kudüs'te eğitim ve kültür hayatının Osmanlılar döneminde önemini koruması ve şehrin bu alanda bir cazibe merkezi olmasında farklı Müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlimin Mescid-i Aksa'yı ziyaretleri ve bir kısmının burada yaşamayı tercih etmelerinin katkısı büyüktü. Vakıflarla desteklenen medreselerin etrafı tasavvufi hayat açısından da canlandı. Mescid-i Aksa ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zaviye bulunmakta idi, Mevleviyye, Şazeliyye, Rifaiyye ve Ahmediyye gibi tarikatlar verdikleri dini eğitimin yanı sıra şehrin dini ve kültürel hayatına önemli katkılar sağlamaktaydı.¹⁴¹

Kudüs'te Osmanlılar dönemindeki Müslümanlara ait eğitim kurumları sadece bu dönemde kurulmuş değildir. Medreseler Memluk dönemine göre sayıca düşüş göstermiş olsalar bile XVII. yüzyılda şehirde, Memluklerden kalan elli altı medresenin dışında kırk medrese daha faaliyet göstermekte idi. Bu yüzyılın son çeyreğinde Harem-i Şerif'in etrafında medreseler için ayrılmış iki yüz civarında oda bulunmaktaydı.¹⁴²

Tüm Osmanlı toprakları Kudüs de XVII. yüzyılda, XVI. yüzyıldaki başarı ile XVIII. yüzyıldaki gerileme arasında bir geçiş asrı yaşadı. Medreseler, bimaristanlar, ribatlar ve zaviyeler gibi eski kuruluşlardan bazıları her ne kadar eski canlılıklarını kaybetmiş olsalar da hala işlevseldiler. Ancak genellikle İstanbul'dan gelen kadı dışındaki dini yetkililerin çoğunlukla Kudüs'ün ileri gelen ailelerinden atanması, eski ailelerin dini memuriyetler ve özellikle dini tedris için personel sağlaması bir başka deyişle bu görevlerin adeta ırsî oluşu eğitim standartlarının bozulmasına neden olan etkenlerdendi. Müftülerden dördünün Ebu'l-Lutf, birinin de Deccânî ailelerden atanıyor olması, bu görevlere memur atanmasının ırsî oluşuna bir örnektir. Bu durum XVII. yüzyılda din ve eğitim görevlilerinin kaliteli bir eğitim alamamasına yol açmıştır. Örneğin, Kudüs kadısı Ayyâşî'ye göre teşrifat esasları nedeniyle tayin edilen en-Nafâti, kendisinin eğitiminde arzu edilen yararlılığı gösterememişti. Seyyah el-Hıyârî'nin 1670 yılında Mescid-i Aksa'da usta bir öğretici aradığı ancak bulamadığı bilgisi yer almaktadır. 1627 yılında ünlü müellif el-Mağribî ve Ahmed el-Mikkârî'nin bir ay süre için orada ders verdikleri gibi bazen seçkin müderrislerin eğitim vermek üzere Mescid-i Aksa'ya gittiği durumlar da vardı.¹⁴³

141- El-Aseli, "Kudüs", 337.

142- Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 213.

143- Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 211-213.

1672 yılında Kudüs seyahatini gerçekleştiren Evliya Çelebi, burada yedi daru'l-hadis, on daru'l-kurra, kırk sıbyan mektebi ve yetmiş tekke bulunduğunu belirtir. Önemli vakıf gelirleri bulunan bu tekkelerin en önemlileri Abdulkadir Geylânî, Seyyid Ahmed Bedevî, Sâdî, Rıfâî¹⁴⁴ ve Babu'l- Amud'un içinde yer alan Mevlevî tekkeleriydi.¹⁴⁵

Medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıyla birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren Kudüs medreseleri ve kültür hayatı gerilemeye başladı.¹⁴⁶

1870'e doğru şehirde Müslümanların eğitim kurumları içinde on küttab ve buna yakın sayıda medrese bulunmakta idi.¹⁴⁷ Sultan Abdülhamit döneminde ise iptidai mektep sayısı üç yüzün üzerine çıkmıştı.¹⁴⁸ 1905-1906 yıllarına gelindiğinde ise resmî olan üç yüz elli erkek ve iki kız iptidaisine karşın bir özel erkek iptidaisi eğitim vermekte idi.¹⁴⁹

1.1.1. Hıristiyan ve Musevilerin Eğitim-Öğretim Kurumları

Hıristiyan ve Yahudilere ait önceki başlıklarda yer verdiğimiz dini kurumlar aynı zamanda cemaatlerin eğitim ihtiyacına cevap vermekte idi. Bunun yanında müstakil okullar da kurulmaya başladı.

1841 yılında İngiliz-Prusya Piskoposluğu kurulmadan çok önce Protestanların eğitim faaliyetleri başlamıştı. XVIII. yüzyılda Kudüs'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin şehirde yaşamasına karşılık 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi açılmaya çalışılmıştır.¹⁵⁰

XIX. yüzyılda Kudüs'te Kız Yatılı Okulu, Erkek Yatılı Okulu ve Amerikan Arkeoloji Okulu olmak üzere üç Amerikan okulu bulunmakta idi.¹⁵¹

Hıristiyanlara ait olan eğitim kurumlarının birçoğu Filistin'in diğer bölgelerinden gelen ve bazıları yetim olan yatılı öğrencileri kabul ediyordu. Bu kurumlardaki eğitim genellikle Arapça ve kurucu müessesenin milli dilinde yapılmakta idi.¹⁵²

144- Evliya Çelebi, 258.

145- Göksoy, Hasan Ali, Kaybolan Kültür ve Sanat Merkezleri: Mevlevihaneler, *İlgi*, sayı: 103, İstanbul, 2002, 16.

146- El-Aseli, "Kudüs", 337.

147- Nicault, 92.

148- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I-II*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1998, II, 306.

149- Baltacı, Cahit, Osmanlı Eğitim Sistemi, *Osmanlı Ansiklopedisi I-VII*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, V, 75.

150- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Kitapevi, Trabzon, 1999, 465.

151- Ortaylı, 331.

152- Nicault, 92.

XV. Yüzyılın sonunda İspanya'daki dini baskılardan kaçarak ilmi ve kültürel birikimleri ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen Yahudiler, XVII. yüzyılda Sabatay Sevi'nin hareketiyle taassup ve dini baskılar altında kendi kabuklarına çekilmişlerdi. Dolayısıyla Musevî cemaatindeki modern eğitim hareketi diğer iki büyük cemaatten farklı olarak Osmanlı tebaası Yahudilerden daha çok dış kaynaklı Yahudi teşkilatlanmasının bir kolu olarak ortaya çıktı ve eğitim konusundaki teşebbüsleri Rum ve Ermenilere nazaran daha geç tarihlerde başlamış oldu. 1860 yılında Paris'te dünyaca meşhur Yahudi zenginlerin kurmuş oldukları Alliance İsraelite adındaki teşkilat İstanbul'da ve daha sonra İstanbul dışındaki büyük şehirlerde mektep açmaya başladı¹⁵³ ki bunlar arasında Kudüs de vardı.¹⁵⁴

1850'li yıllarda Kudüs'teki Yahudi toplumun önemli isimleri özellikle kızlara yönelik mesleki eğitim vermeye çalışmışlar ancak hedefledikleri başarıyı elde edememişlerdi. Yahudiler, nüfusun daha verimli hale getirilmesi konusunda hassas olan Sefarad hahamların desteğini aldıktan sonra ancak 1850-1860 yıllarında Yahudi mahallesinin kuzeydoğusundaki, Avusturya himayesinde açılan Laemel Okulu, Evlyna-de-Rothschild Okulu gibi genel ve mesleki öğretim okullarını açmayı başarmışlardı. Yeni şehre nakillerinden sonra büyük gelişme gösteren bu kurumlara yenileri eklendi. 1880'li yıllarda çocuk yuvaları, Almanlar tarafından açılan İbrani Öğretmen ve Ticaret Okulu, 1889'da İbrani Dili Akademisi ve 1909 yılında açılan ve Siyonist bir ideale sahip İbrani Beden Eğitimi Okulu Siyonistler tarafından açılan gece kursları, çocuk bahçeleri gibi eğitim kurumları sayesinde İbranice kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Ayrıca Yahudi öğretim kurumları için öğretmen ihtiyacını karşılamaya yönelik öğretmen okulları, dini ve arkeolojik araştırma enstitüleri ile heykeltıraş Boris Scharzt tarafından Siyonist yardımları sayesinde "yeni bir Yahudi sanatı" oluşturmak amacıyla 1906 yılında kurulan bir sanat ve zanaat okulu bulunmakta idi. Siyonistlerin İbrani Üniversitesi kurma tasarısını hayata geçirebilmek için Filistin'de toprak alımından sorumlu olan Yahudi Milli Fonu tarafından 1913 senesinde Scopus Dağı'nda bir arazi satın alınmıştı.¹⁵⁵

Bu arada Yahudi eğitim kurumlarının laikleşmesi hareketi Musevî cemaatinden büyük tepki görmüş, hatta Kudüs hahamları buna çok sert mukavemette bulunmuşlardı. Bu tepkiler üzerine Alliance İsraelite açtığı okulların aynı zamanda birer ibadethane olarak kullanılmasını sağlamak yoluna gitmişti.¹⁵⁶

153- İhsanoğlu, II, 356.

154- Nicault, 78.

155- Nicault, 78, 92.

156- İhsanoğlu, 357.

Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi içinde bulunan kitapların çoğu Haçlılar tarafından yakılan Mescid-i Aksa Kütüphanesi idi. Buradaki kitaplar genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılan eserlerdi. Ayrıca Eşrefiyye ve Kadiriyye gibi büyük medreselerin de kendi kütüphaneleri bulunmaktaydı. Memlük ve Osmanlı sultanlarının Mescid-i Aksa'ya hediye mushaf göndermeleri adettendi (Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 44, s. 500). Kudüs Şer'iyye Sicilleri şehrin özel kütüphaneleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Muhammed İbn Büdeyr (Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 272, s. 147). Hasan el-Hüseyni (Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 267, s. I 56-162). Beşir el-Halidi (Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 23 1. s. 65-66).¹⁵⁷ Ayrıca Yahudi Milli Kütüphanesi, bazı konsoloslukların ve dini kurumların kütüphaneleri de kendi cemaatlerine hizmet vermektedir.¹⁵⁸

1.2. Müslümanlara Ait Vakıf ve Benzeri Kurumlar

Osmanlılar döneminde Kudüs ve çevresinde çeşitli medrese, ribat, han ve türbe vakıfları ile mülk vakıfları bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Kudüs vakıfları ile ilgili olarak şunları nakletmiştir:

“Kudüs'te yedi yüz evkaf vardır. Hepsinin mütevellisi birer armağanla mollaya gelip mahkeme divanında hazır bulunurlar.”¹⁵⁹

Bu vakıfların çoğu Memlükler döneminde kurulmuş olup Osmanlılar tarafından korunmuştu.¹⁶⁰ Bunlar Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa, Halilürrahman'daki İbrahim Vakfı, çeşitli medrese ve ribatlara ait vakıflardı; bazıları Mekke, Medine ve Kahire'deki dini vakıfların ayakta durmasına katkıda bulunuyorlardı.¹⁶¹

Memlükler döneminde kurulup Osmanlılar tarafından korunan vakıfların başlıcaları şunlardır:¹⁶²

157- El-Aseli, “Kudüs”, 337.

158- Nicault, 92-93.

159- Evliya Çelebi, 224.

160- Singer, 70; Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 201.

161- Singer, 33-34.

162- İpşirli, Mehmet; et-Temîmî, Muhammed Dâvûd, *Evkâfu ve Emlaku'l-Müslimine Fi Filistin*, İslam Konferansı Teşkilatı, IRCICA, İstanbul, 1982, 20-53.

Vakfın Adı	Vakfiye Tarihi/h.	Vakfın Kuruluş Amacı
Alauddin Nasr	741	? Ribatı'ndaki imaretin masrafları
Seyfuddin Osman el-Huseyin	751	---
el-Melek b. Kutluk	757	Marufe Medresesi'nin harcamaları
Betâmiyye Medresesi Vakfı	774	Betâmiyye Med. ve burada kalanlar
Bedriyye Medresesi	775	Bedriyye Medresesi harcamaları
Sultan Melikü'z-Zâhir	788	Mısır'daki medresesinin harcamaları
Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed	808	---
Abdübâsıt	834	On yetim çocuk
Şeyh Mecduddîn Abdümelik b. Ebî Bekr	837	Selâmiyye Medresesi masrafları
Cevher	843	Kudüs'teki masrafları
Ahmediyye Fukarası	843	Ahmediyye Zâviyesi'ndeki fakirler
Muhammed b. Musa b. İmrân	860	Kendisi, çocukları, torunları, onların ölümlerinden sonra Mescid-i Aksa için
Nâsır Muhammed b. Hoşkadem	866	Yaşadığı sürece kendisi, sonra Kur'an hafızları
2/3'ü Mescid-i Aksa imam ve hatiplerine, 1/3'ü Kubbetü's-Sahra imamına tahsis edilmiş vakıf	875	
Yûsuf b. Tâcî Abdulvehhâb	877	---
Sultan Kayıtbay Medresesi Vakfı	877	Kayıtbay Medresesi harcamaları için
Alâuddîn b. Ömer b. Muhammed	880	Kudüs'teki türbesi, çocukları ve nesli için
Nâsırî Muhammed b. Muhammed	880	Kendi nesli ve Kudüs fukarası için

Seyfiyye Vakfı	894	Şelfat Köyü'ndeki zâviye için
Oğul Hâtun b. Muhammed	897	Hâtuniyye Zâviyesi için
Şemsüddîn Muhammed b. Kettânî	897	Harameyn-i Şerifeyn ve Halilürrahmân'ın ihtiyaçları için
Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Hakkârî	898	---
İbn Safânür Ali Muhammed	905	---
Melikun Nâsır Salâhuddîn	910	Kudüs'teki bimaristan için
Nâsiruddîn Muhammed b. Şihabuddîn	915	---
Şeyh Burhânuddîn İbrâhîm	916	Harem-i Şerif'te hadis kitapları okuyanlar

İpşirli ve et-Temîmî'nin verdikleri bilgilere göre Osmanlı yönetimi bu vakıfları korumakla birlikte gelirlerini öşürle vergilendirdi. Kudüs genelinde bütün köylerin %32'si yani 53 köy bu durumda idi. Bunlar içinde Beyt-i Sakâyâ gibi köy gelirlerinin on dört kıratının Kubbetü's-Sahra Vakfı'na ayrıldığı, on kıratının ise daha küçük üç vakıf arasında paylaştırıldığı, yarısı öşür ödeyen, yarısı ise ödemeyen vakıflara bağlı köyler de vardı.¹⁶³

Kudüs'te Osmanlılar tarafından kurulan yeni vakıflar arasında en önemli ve en büyük olanı Haseki Sultan Vakfı idi. Bir cami, bir han, bir medrese ve bir imaretten oluşmuş kompleks olan bu vakıf Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından 1551-1552 tarihinde kurulmuş ve çok geçmeden Filistin'de fakirlere yardım eden ön önemli kuruluş olmuştur. Vakfın imareti her gün ribatı ziyaret eden misafirler, sûfilere, öğrencilere ve yoksullara sıcak yemek dağıtıyor, kimlerin yemek alma haklarının olduğunu ise kadı belirliyordu.¹⁶⁴

Vakfın bu işlevlerini yerine getirmek için geniş arazilerden oluşan çok sayıda mülk vakfa kaydedildi.¹⁶⁵ Evliya Çelebi'nin, "Hasekiye imaretinin zengin vakıfları vardır. On sekiz çeşmesi olup hepsi de Sultan Süleyman'ın eseridir. Her çeşmede 947 tarihi yazılıdır",¹⁶⁶ şeklinde bilgi verdiği bu vakfın mülkleri arasında Filistin'de en az

163- İpşirli, 70.

164- Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 201-202; Zeevi, 31.

165- Peri, Oded, Waqf and Ottoman Welfare Policy. The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 35, No. 2, 1992, 170.

166- Evliya Çelebi, 258.

25 köy -16'sı Gazze ve Remle'de, 8'i Kudüs'te, 1'i Nablus'ta- ve bu köylerin çevresinde yer alan tarlalar bulunmakta idi. Filistin dışında bugünkü Lübnan'ın kuzeyindeki Tripoli bölgesindeki 'Amyun köyü ve etrafındaki tarlalar bu kuruluş için vakfedildi. Kanuni Sultan Süleyman, bu mülklere, 1566'daki vefatından kısa bir süre önce Hâr köyü ve hepsi de Sidon bölgesindeki üç mezrayı ekledi.¹⁶⁷

Haseki Sultan Vakfı'nın kurulması vergi dağılımında da önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Kudüs Sancağı'nda daha önce Sancakbeyi'ne ayrılmış olan bazı tarım gelirleri vakfa aktarılırken vakıf, ilk kez dördüncü tapu tahrir defterinde belirtildi.¹⁶⁸

Toplumsal rolünün yanında bu vakıf, yüzlerce kişiye meslek sağlayıp, çok daha fazla kişiye de sabit gelir temin ederek şehrin ekonomisinde de önemli bir rol oynamakta idi.¹⁶⁹

Yerel pazara benzer şekilde Haseki Sultan Vakfı da Kudüs'ün çevresindeki kırsal bölge ile ilişkilerini kurumsallaştırmıştı. Vakıf memurları komşu köylerden büyük miktarlarda yiyecek ve odun satın alırken bazı köylülere de vakıf için bağış toplamaları veya mal satın almaları için para ödenmekte idi.¹⁷⁰

Haseki Vakfı'nın yanında kentte çok farklı işlevleri olan çeşitli vakıflar da vardı. Örneğin Harem-i Şerif ve diğer kuruluşların çalışanlarına yönelik harcamaların ana yükümlülüğü, daha önce de olduğu gibi vakıflar tarafından karşılanıyordu. Birçok vakıf kuruluşları medreseler, ribatlar ve zaviyelerde olduğu gibi Harem-i Şerif'te de çok sayıda kişiye yeni iş fırsatları sağlıyordu. Medreselerde çalışanların sayısı bazen öğrencilerin sayısını aşıyordu. 1574 yılında Tâziyye Medresesi'nde 36 çalışan ve Kur'an okuyan varken 26 öğrenci öğrenim görüyordu. 1552 yılında Kanâtu's-Sebil'in çalışanlarının maaşları, vakıf gelirlerinin üçte ikisine denk geldiğinden işçilerin bir kısmı işten çıkarılmak zorunda kalmıştı. Benzer şekilde Mescid-i Aksa'nın vakfı, bizzat caminin tamire şiddetle ihtiyacı olmasına rağmen farklı işlerde görevli aşırı sayıdaki çalışanlarına bakmakta idi. Üstelik vakıf ve onun kuruluşları Harem-i Şerif'in revaklarında yaşayan Hintli, Balkanlı, İranlı, Kürt, Tatar, Moğol ve Türklerden yüzlerce dervişi geçindirmek zorunda idi.¹⁷¹

167- Peri, 171.

168- Singer, 83.

169- El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 202.

170- Zeevi, 32.

171- Aseli, Jerusalem under the Ottoman, 241.

Osmanlı döneminde Kudüs'te kurulan vakıflardan bazıları şunlardır:¹⁷²

Vakfın Adı	Vakfiye Tarihi/h.	Vakfın Kuruluş Amacı
Âişe Rûmiyye Vakfı	922	Kendisi, nesli, Kudüs fukarası için
Mustafa b. İskender Paşa Vakfı	925	Kudüs fukarası için
Ahmed b. Fahrüddin Muhammed	927	Kudüs fukarası için
Şeyh Bedruddin Muhammed	927	---
el-Emîr Vakfı	927	Halilürrahman aşevlerinin masrafı
Seyyid Ahmed b. Ali er-Rûmî	930	Halvetiyye fukarası ve Mescid-i Aksa'da Pazartesi ve Perşembe günü sabah namazında Kur'an okuyanlar için
Muhammed Çelebi Vakfı	934	Halvetî Şeyhi ve nesli için
Sultan Kayıtbay Vakfı	937	Çeşîşe tarikatı için
Hüsamuddin Ebû Muhammed	938	Kudüs'teki bir imaret için
Muhammed Soğancı Vakfı	941	? Ribâtı masrafları için
Muhîbuddin Muhammed b. 'Alaüddin	942	Mekke, Medine ve Halilürrahman'ın ihtiyaçları için
Şihâbuddin Ahmed ed-Deccânî	948	Kendisi, nesli, artan mal ise fakirler, miskinler, yolda kalmışlar... için
Salâhiyye Vakfı	948	Salâhiyye Medresesi için
Mevlâna Kâdi ahmed Çelebi	952	---
Şeyh Selmân Fahrüddin b. Ahmed	952	Yaşadığı sürece kendisi, öldükten sonra türbesi için
Bayram Çavuş Ribâtı Vakfı	953	Ribâtının masrafları için
Bayram Çavuş Vakfı	953	Ribâtının masrafları için

172- İpşirli, et-Temîmî, 20-53.

Kudüs idaresinin kendi yönetimine bırakılan vakıflardaki asıl vazifesi vakıf mülklerinin yok olmadığından veya harap olmaya başlamadığından emin olmaktı. Kurulun en sık yaptığı iş harcamaların onaylanması idi. Örneğin, Recep ayından Ramazan ayına kadar Kudüs'e gelen Kuzey Afrikalı hacılara yiyecek sağlayan Ebu Medyen Vakfı'nın harcamaları Kurul tarafından onaylanmakta idi. Harcamalar geleneksel olduğu halde daha önce uygulanan veya XX. yüzyıl başlarında ihdas edilen pek çok yol vardı. Eskiden yönetici kendi düşüncesinin en iyi yol olduğunu ileri sürerek bu işleri yürütebiliyorken bu dönemde gıda maddelerinin sağlanması bir açık artırma ile yapılıyor ve artırma iki kez yapılmadıkça Kurul tarafından onaylanmıyordu.¹⁷³

Kurulun diğer önemli fonksiyonları da vakıf mülkleri için gereken tamir masraflarını tespit ve tayin etmek ile vakıf mülklerinin bireylere kiralanmasıydı. Kurul, tamir zamanı geldiğinde alanı incelemesi, neler yapılabileceğine ve maliyetin ne kadar olabileceğine karar vermesi için bir teknisyen gönderir ve tamirler için ihale açardı. Bazı durumlarda da vakıf heyeti, çalışmaları kendi sermaye ve imkânları ile yerine getirmeyi tercih ediyordu. İhale ile yapılan çalışmalarda özel bir birim, gerçekte neler yapıldığını kontrol ediyordu. Kurul, vakıf mülklerini açık artırma ile kir alıyor ve artırma ile ilgili tüm detaylar kaydedilerek denetlenme için altı suret, dosyada Kurul'a sunuluyordu. Kira dönemi genellikle bir yıl ile sınırlı oluyor, bu sınır ancak yeni bir açık artırma ile yükseltiliyordu.¹⁷⁴

Kudüs'teki yerel hanedanlar, kanunen yasak olmasına rağmen kadının onaması ve sicillere kanuni olarak yazılması suretiyle bazı vakıf mülklerinin kontrolünü ele geçirmeyi ve onları özel mülke dönüştürmeyi başardılar. "Hulû" adı verilen bu metotta yatırımcı tarafından özel bir sermaye vakıf mülküne veriliyor, tüm özel tasarruf hakları yatırılan tutara denk oluyordu. Vakıfların karlarını onamakla sorumlu olan kadı, böylece hulûyu onaylamaya mecbur oluyordu. Çünkü ilk ve en başta gelen anlamı "gerçek mülk" olan vakıf mülkünün tamir ve restorasyonu için başka alternatif yol kalmıyordu.¹⁷⁵

Küçük aile vakıflarının durumu XX. yüzyıl başlarına kadar değişmeden kalmıştı. Bu vakıflarla ilgili davalar gündeme geldiğinde Vilayet Vakıf İdaresi durumu araştırmak için birini görevlendirir, meselede başka şeylere karışmazdı.¹⁷⁶

173- Gerber, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1985, 189.

174- Gerber, 189-191.

175- Gilbar, Gad, *Economy and Society in Palastine at the Close of the Ottoman Period: a Diversity of Change*, *Ottoman Palestine 1800-1914*, ed. Gad Gilbar, Gustav Heinemann Institute of Middle Eastern Studies, Hayfa, 1990, 11.

176- Gerber, 187.

Osmanlı hukukunun son dönemlerinde vakıftan yararlananları kaybolan ve gelirleri sarf edilecek hayrat müesseseleri mevcut olmayan vakıflara “Evkâf-ı Münderise” adı verilmiş ve bu çeşit vakıflara ait gelirlerin Dârüşşafaka ve öğretim kurumlarına verilmesinde sakınca görülmemiştir.¹⁷⁷ Münderise vakıflarının Kudüs'te fazlaca önemli olmamasından dolayı haklarında çok az sayıda doküman bulunmaktadır. Bu vakıf gelirlerinin önemsiz olduğunun işareti, Vilayet Vakıf İdaresi'nin bu vakıf aracılığı ile toplanan gelirleri iptal etme ve vakfın işlevini başka bir idari bölüme tahsis kararıdır.¹⁷⁸

177- Akgündüz, Ahmet, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-2: Özel Hukuk-1/Şahsın Hukuku-Aile Hukuku I-III*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2012, 73.

178- Gerber, 189.

Sonuç

Kudüs için aslında 1516 yılı bir dönüm noktası değildir. Zira Osmanlı yönetimi ilerleyen dönemlerde devamlılığın problem oluşturduğu hususlarda değişiklikten kaçınmamakla birlikte tıpkı yerel hanedanların şehrin idaresinde söz sahibi olmaları ve çeşitli vakıfların faaliyetlerini sürdürmelerinde görüldüğü üzere şehrin idari ve toplum yapısında Memluklerden gelen uygulamaları devam ettirmişlerdi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra üçüncü sırada kutsal addettikleri Kudüs'ün tarihi ve dini ehemmiyetinin farkında olarak şehre özel önem göstermişti. Şehre bağımsız mutasarrıflık statüsü verilmesi, Haseki Sultan Vakfı gibi büyük vakıflar kanalı ile gelir aktarımı bölgenin Osmanlılar için öneminin birer işaretidir.

Kudüs için özellikle XIX. yüzyıl bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu yüzyılda merkezi yönetimin zayıflaması ve hatta gerilemesi ile eş zamanlı olarak yabancı etkisi gözle görülür bir hal almış, hem XIX hem de XX. yüzyılda Kudüs Osmanlılar için yönetilmesi güç bir şehir haline gelmiştir. Bu dönemlerde yabancı güçler, Yahudiler ve Araplarla adeta rekabet halindedir. Bu tarihlerden itibaren Kudüs, diğer pek çok Osmanlı şehrinin aksine sadece Osmanlı politikalarının uygulanabildiği bir yer olmaktan çıkmıştır. Artık Kudüs yönetiminin işleyişine sadece bu şehir ve İstanbul'da değil uzak başkentlerde karar verilir olmuştur.

Konsolosluklar üzerinden gerçekleşen yabancı müdahaleleri daha çok imar faaliyetleri ve yeni açılan kurumlar üzerinden gerçekleşmiş, Osmanlı'nın son dönemlerinde nüfusa göre abartılı oranlarda gerçekleşen imar faaliyetleri ve şehre dışarıdan gelen göçler Eski Kudüs'ün dışına taşarak Yeni Şehir'in oluşmasına yol açmıştı. Patrikhane, kilise ve manastır gibi dini kurumların aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olarak görev yapması dini cemaatlerin birbirlerine karşı tutumlarını olumsuz yönde etkilemişti.

Özellikle II. Abdülhamit döneminde yoğun olmak üzere daha önceki tarihlerden itibaren her ne kadar Yahudilerin şehre kalıcı yerleşimleri engellenmeye çalışılmışsa da ilerleyen zamanlar bu hususta başarılı olunamadığının kanıtıdır. Yahudiler tüm kurumları ile şehirde ve Filistin'de varlıklarını hissettirmiş ve bu topraklarda söz sahibi olmayı başarmışlardı.

Şehre yönelik göç dalgaları, açılan dini ve sosyal kurumlar buradaki farklı din mensupları ve hatta Hıristiyan mezheplerinde olduğu gibi bir dinin farklı kiliselere ve etnik kökenlere mensup üyeleri arasında mücadelelere yol açmış, Kudüs İbranicedeki karşılığı "Şalom"un anlamı "barış şehri" olmaktan çok uzaklaşıp sürekli gerilimlerin yaşandığı bir şehir haline gelmişti.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı-2: Özel Hukuk-1/Şahsın Hukuku-Aile Hukuku I-III*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2012.
- Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994.
- Arnon, Adar, The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period, *Middle Eastern Studies*, Vol. 28, No. 1, Jan., 1992, 1-65.
- El-Aseli, Kamil Jamil, Jerusalem under the Ottoman, *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989.
- _____, Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası), *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 334-338.
- Ataöv, Türkaya, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Yonca Matbaası, Ankara, 1989.
- Avcı, Casim, “Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)”, *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 327-329.
- Baltacı, Cahit, Osmanlı Eğitim Sistemi, *Osmanlı Ansiklopedisi I-VII*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, V, 7-145.
- Ben-Arieh, Y., The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No. 2, Jun., 1975, 252-269.
- Bozkurt, Gülnihal, “Osmanlı-Yahudi İlişkileri”, *Bellekten*, Ağustos, 1993, C. LVII, sayı: 219, 539-563.
- Buhl, F., “Kudüs”, *İslam Ansiklopedisi*, trc. A. Adıvar, R. Arat, A.Ateş vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, VI, 952-964.
- Çakar, Enver, XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, sayı:1, Elazığ, 2003, 351-374.
- Demirkent, Işıl, “Kudüs (Haçlılar Dönemi)”, *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 329-332.
- Dieckhoff, Alain, Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati, *Kudüs 1850- 1948*, ed. Catherine, Nicault, çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Dölen, Emre, Kartpostallarla Geçmişte Şam, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Ocak, 1996.

- Emecen, Feridun, “Canbirdi Gazâlî”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 141-143.
- _____, “Fahreddin Ma’noğlu”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 80-82.
- Ercan, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- _____, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- Franken, H.J. “Jerusalem in the Bronz Age 3000-1000 BC”, *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 11-41.
- Gerber, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1985.
- Gilbar, Gad, Economy and Society in Palastine at the Close of the Ottoman Period: a Diversity of Change, *Ottoman Palestine 1800-1914*, ed. Gad Gilbar, Gustav Heinemann İnstitute of Middle Eastern Studies, Hayfa, 1990, 1-14.
- Göksoy, Hasan Ali, Kaybolan Kültür ve Sanat Merkezleri: Mevlevihaneler, *İlgi*, sayı: 103, İstanbul, 2002, 13-23.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi I-II*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1989.
- Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 323-327.
- Heyd, Uriel, *Ottoman Document on Palestine 1552-1615: a Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford University Press, London, 1960.
- Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I-II*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1998, II, 223-361.
- İpşirli, Mehmet; et-Temîmî, Muhammed Dâvûd, *Evkâfu ve Emlaku'l-Müslimine Fi Filistin*, İslam Konferansı Teşkilatı, IRCICA, İstanbul, 1982.
- Karaman, M. Lütfullah, “Filistin”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, ss. 89-103.
- Kayhan, Hüseyin, “Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, V, 753-758
- Kenanoğlu, M. Macit, “Mîrî Arazi”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 157-160.

- Koçsoy, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, I, 73-188.
- Kushner, David, Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 3, Aug., 1996, 349-362.
- Little, Donald, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks, 1187-1516", *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 177-199.
- Mahmûd, Şefik, *Târihu'l-Kuds*, Dâru'l-Beşir, Amman, 1984.
- Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni I-VI*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Miroğlu, İsmet, "Yavuz Sultan Selim", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.
- el-Muhibbi, Muhammed Emin b. Fadlullah, *Hulâsatu'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer I-IV*, Matbaatü'l-Vehbiyye, yy, 1284.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicu'l-Vukuat I-IV*, sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1980.
- Nicault, Catherine, *Kudüs 1850-1948*, çev. Estreya Seval Vadi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney siyaseti Habeş Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 233-236.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi I-X*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Öztürk, Mustafa, Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies Middle East Special Issue*, Ankara, 2010, 325-351.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Peri, Oded, Waqf and Ottoman Welfare Policy, The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 35, No. 2, 1992, 167-186.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

- Satış, İhsan, 8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtımı ve Fihristi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 21, Bahar 2012, 306-313.
- Satış, İhsan, Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri, *OTAM*, 34/Güz 2013, 185-221.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Kitapevi, Trabzon, 1999.
- Schölch, Alexander, "Jerusalem in the 19. Century (1831-1917)", *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 228-248.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Fâtımiler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 228-237.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi I-II*, haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Tanyu, Hikmet, "Ağlama Duvarı", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 474-475.
- Tomar, Cengiz, "Kudüs (Memlükler Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, 332-334.
- Umar, Ömer Osman, Osmanlı Döneminde Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2002, C. 12, Sayı: 2, 421-438.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I-IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- Wenger, Marta, Jerusalem, *Middle East Report, No. 182, Jerusalem and the Peace Agenda*, May - Jun., 1993, 9-12.
- Yaşar, Şükran, Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, C.1, sayı 2, 105-115.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 141-143.
- Wilkinson, John, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 75-104.
- Zeevi, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.